

ECONOMISCH-STATISTISCHE BERICHTEN

UITGAVE VAN DE STICHTING HET NEDERLANDSCH ECONOMISCH INSTITUUT

7 juni 1967

52e jaargang, no. 2596

verschijnt wekelijks

COMMISSIE VAN REDACTIE:

L. H. Klaassen; H. W. Lambers; P. J. Montagne; J. Tinbergen; A. de Wit.

REDACTEUR-SECRETARIS:

A. de Wit.

ADJUNCT REDACTEUR-SECRETARIS:

P. A. de Ruiter.

COMMISSIE VAN ADVIES VOOR BELGIË:

F. Collin; J. E. Mertens de Wilmars; J. van Tichelen; R. Vandeputte; A. J. Vlerick.

SECRETARIS COMMISSIE VAN ADVIES VOOR BELGIË:

J. Geluck.

INHOUD

Politiek en economie	587
<i>Drs. W. Sidré:</i>		
Mankracht, een verwaarloosde factor?	588
<i>Drs. C. van Dam:</i>		
Investeringsselectie, met een naschrift van Dr. H. P. J. Heukensfeldt Jansen	592
<i>Mr. M. H. B. Thissen:</i>		
De pensioenregelingen in Zweden	595
<i>Dr. J. Knoester:</i>		
Enkele feiten met betrekking tot de ontwikkelingslanden en de textielnijverheid	598
<i>Prof. Dr. H. Linnemann:</i>		
Veranderingen in de internationale arbeidsverdeling en de textielindustrie	599
Ingezonden stuk:		
<i>J. Kuiterman: Overheidsinvesteringen en prioriteiten, met een naschrift van Dr. P. C. van den Noort</i>		
		601
Notitie:		
Bouwen en financieren	594
<i>Drs. R. L. Boissevain:</i>		
Geld- en kapitaalmarkt	604

AUTEURSRECHT VOORBEHOUDEN

Politiek en economie

„Ook de horizon van de economie is beperkt”.

(Dr. A. A. de Boer)

OVER de relatie praktische politiek — sociale wetenschap bestaat een groot misverstand. Helaas, want niets draagt zo bij tot vergroting van de door ons allen verfoeide afstand kiezer-gekozene als de opvatting dat het de wetenschapsman is die de politieke keuzehandelingen verricht *als wetenschapsman*. Immers, accepteert men dit laatste, dan wordt de weg vrij voor het democratisch besef ondermijnende sentimenten in de trant van: „Wat daar voor ingewikkelds wordt bedisseld, daar kan een gewoon mens toch met z'n pet niet bij; dus wat kan het mij nog schelen”.

De economen — en vooral de politici onder hen — doen overigens weinig moeite bedoeld misverstand weg te nemen. Integendeel, we stellen onze, uiteindelijk toch politiek bepaalde, visies voor als objectieve constatering, de welbekende „onloochenbare feiten”. Is het dan een wonder dat de kiezer zijn interesse verliest als hij moet kiezen uit conflicterende visies, die als objectieve constatering worden gepresenteerd? Zij moeten dus alle juist zijn, maar beweren het tegenovergestelde van elkaar! Allicht dat de kiezer zich dan genomen voelt en zijn heil zoekt bij diegenen die hem zeggen dat de zaken juist heel simpel zijn, op enkele eenvoudige waarheden berusten, doch onnodig ingewikkeld worden gemaakt en voorgesteld. Op zichzelf bestaat er tegen simplificatie geen enkel bezwaar, mits men zo'n samenstel van simpele waarheden maar op zijn onderlinge consistentie toetst. Als men dat verzuimt — de aanwezigheid van academici binnen een partij vormt hiertegen geenszins een garantie — is het nog maar één stap naar demagogie en bewuste misleiding.

Met dit alles wil natuurlijk niet gezegd zijn dat de wetenschapsman, in ons geval: de econome, geen politieke visie mag uitdragen. Hij doet maar, hoe meer hoe liever (soms krijg je de indruk dat er nog te weinig economen in de politiek zijn), doch hij moet dan duidelijk laten uitkomen waar zijn objectieve analyse ophoudt en zijn politieke keuze begint. Hij zal steeds — liefst expliciet — moeten zeggen: „Dit zijn de, op basis van mijn analyse als econome, mogelijke alternatieven met voor elk aangegeven de te verwachten gevolgen; persoonlijk kies ik voor alternatief x omdat dit mij, door de manier waarop ik mij maatschappelijk geëngageerd voel, nu eenmaal het meest aanspreekt, maar het is niet — objectief bezien — de enig mogelijke weg”. Als politicus mag hij vervolgens gaan proberen de kiezers te bewegen eveneens voor alternatief x te kiezen.

Uiteraard is de grens tussen objectieve analyse en normatieve uitspraken minder duidelijk te markeren dan hierboven gesuggereerd. Onvermijdelijk en onopgemerkt sluipt een zekere mate van wishful thinking en vooronderstelling in onze zo objectief bedoelde analyse; zo ook is onze politieke keuze in zeer belangrijke mate gefundeerd op rationalisaties. Het is echter al een heel ding als we ons bewust zijn van de funeste invloed die als economische waarheden vermomde maatschappelijke en politieke waardeoordelen hebben op de kiezer; anti-intellectualisme en politieke onverschilligheid worden hieruit geboren.

Als we op deze wijze duidelijkheid gaan betrachten (belangrijker misschien nog dan de zo zeer becommentarieerde duidelijkheid in de partijverhoudingen, althans een voorwaarde daartoe) is er een kans dat de politieke belangstelling weer groter (en zuiverder!) wordt. Zij die hebben gemeend er niet aan te pas te komen omdat de zaken zo ongewikkeld zijn

dat slechts een kleine elite er iets van begrijpt, zullen dan gaan merken dat de *politieke* zaken helemaal niet zo ingewikkeld zijn, dank zij het feit dat zij zijn losgekoppeld van de *economische* zaken (om ons maar tot het eigen vakgebied te beperken). De laatste zijn voor de leek inderdaad ingewikkeld, maar de analyse hiervan kan hij veilig aan de deskundige overlaten. Immers, hij krijgt nu een aantal economische alternatieven voorgeschoteld, met de gevolgen van elk aangegeven, liefst in wat huiselijke termen vertaald. Hij kan de voor- en nadelen van elk alternatief alsmede de alternatieven onderling tegen elkaar afwegen. Het ligt dan voor de hand dat de partij, die het dichtst zijn aldus bepaalde keuze benadert, ook zijn stem krijgt, tenminste als hij rationeel handelt. *Er is dus altijd ruimte voor een politieke keuze voor iedereen.* Lager onderwijs en een redelijke algemeen-maatschappelijke belangstelling zijn daartoe al voldoende, in weerwil van wat technocraten en economanen mogen beweren.

LEZING van een nieuw deeltje in de reeks „Floret-boeken” bracht ons tot bovenstaande ontboezeming. *Weten en regeren*¹⁾ van Dr. A. A. de Boer is inderdaad wat in flaptekst-Engels heet, „highly stimulative”. In een aantal, aan vele uiteenlopende maar toch nauw verwante onderwerpen gewijde, hoofdstukken wil De Boer „inzicht geven in de problemen waarvoor wij gesteld worden door de snelle technische en economische ontwikkeling” (blz. 12). Hij tracht daartoe een beter besef bij te brengen van de plaats die elk der wetenschappen toevallt in het proces van beleidsvorming en voert een pleidooi voor een juiste popularisering van de wetenschap, waarbij hij zich keert tegen de wijze waarop Prof. Dr. J. Wemelsfelder dat doet (door De Boer gekarakteriseerd als: „als een boom scheef staat moet je aan één kant trappen”). Hij maakt voorts een paar nuttige opmerkingen over het onderwerp „ingenieurs en economie”, geeft zijn visie op de relatie religie-politieke keuze, doorbreekt de mythe van de deskundigheid („Waar het weten nog te kort schiet moet men improviseren, maar dan niet onder wetenschappelijke vlag”) en doet de tegenstelling normatief-positief in de economie nog eens uit de doeken.

Het belangrijkste van zijn boekje achten wij evenwel het inleidend college welvaartseconomie, dat hij in enkele hoofdstukken expliciet maar eigenlijk in het gehele boek tussen de regels door geeft. Het zou verplichte studiestof moeten zijn voor helaas maar al te velen op verantwoordelijke posten die blijkens hun uitspraken nog nooit hebben gehoord van „external effects” en „increasing returns” en in hun voorkeuren voor een bepaalde economische orde doel en middel verwarren. In dit verband komt De Boer tot menige puntige formulering.

Het enige bezwaar dat men tegen dit boekje zou kunnen hebben is dat het teveel dingen overhoop wil halen en daardoor wel eens aan de oppervlakte blijft, moet blijven in zo'n kort bestek. Daarentegen komen er ook passages in voor die voor een groter publiek, waarop het boekje toch duidelijk is afgestemd, abracadabra zullen zijn, passages dus waarin De Boer weer te diep graaft. Maar al met al is het 'bezinnings'lectuur, populair in de beste betekenis van het woord, geworden. Iets om mee op vakantie te nemen? dR

Inleiding

DIT artikel naar aanleiding van de Economistendag 1967¹⁾ begint met een korte weergave van de opmerkingen van de discussieleider Prof. Drs. C. J. van Eijk. Hij plaatste de problemen rondom de arbeidsmarktpolitiek in het kader van de gevoerde naoorlogse economische politiek en het komt mij derhalve logisch voor daarmee te beginnen. Vervolgens wordt uitvoerig aandacht besteed aan de voordracht van Prof. Dr. W. Albeda en aan die van Mr. S. Barkin, „director division of social affairs” van de O.E.C.D. in Parijs.

Naar de mening van Prof. Van Eijk werd de naoorlogse economische politiek ontworpen om een groot aantal doeleinden simultaan te realiseren. De overheid moet daartoe over een uitgebreid aantal instrumenten beschikken, die tevens het economisch proces in verschillende richtingen kunnen beïnvloeden. In Nederland werd gebruik gemaakt van fiscale en monetaire politiek. Tevens werd hier het instrument van de loonvoet gehanteerd. Dit laatste instrument is de overheid echter uit handen geslagen op het moment dat volledige werkgelegenheid werd bereikt. Deze situatie lijkt duidelijk te maken, dat volledige werkgelegenheid en prijsstabiliteit inconsistente doeleinden zijn. Voorstanders van een actieve arbeidsmarktpolitiek menen dat deze nieuwe politiek tot de oplossing van de hier gesignaleerde problemen kan bijdragen.

De Phillips-curve

Het lijkt mij dat in dit verband de zgn. Phillips-curve een belangrijke rol speelt. Prof. Phillips publiceerde in 1958 een onderzoek naar de samenhang tussen het werkloosheidspercentage en de procentuele veranderingen van de loonvoet-in Engeland. Hij concludeerde, dat er een duidelijk en stabiel (niet-lineair) verband aanwezig is tussen deze variabelen: een laag niveau van werkloosheid gaat samen met sterke loonvoetstijgingen; eerst bij een werkloosheidspercentage van 5 à 6 zullen er geen loonvoetstijgingen meer plaatsvinden. Soortgelijke onderzoeken zijn sindsdien verricht om deze samenhang voor andere landen te onderzoeken.

Ook in het S.-E.R.-advies *inzake mogelijkheden ter bestrijding van inflatie* wordt een scatter-diagram gegeven van het verband tussen de procentuele mutaties in de loonvoet en het werkloosheidspercentage in Nederland voor de jaren 1923-1964. De auteurs van genoemd advies zijn van mening dat de Phillips-curve ook voor Nederland geldt (figuur 1).

In zijn ochtendrede had Prof. Albeda reeds benadrukt, dat bij volledige werkgelegenheid de arbeidsmarktpolitiek erop gericht moet zijn knelpunten op de arbeidsmarkt weg te nemen. Dit zou kunnen geschieden door recrutering van additionele arbeidskrachten en door beperking van de wrijvingswerkloosheid met behulp van mobiliteitsbevorderende maatregelen. Volgens hem bestaan er in ons

¹⁾ Dr. A. A. de Boer: *Weten en regeren; de noodzaak van een nieuwe politiek*. Floret-boeken no. 15. De Arbeiderspers, Amsterdam 1967, 176 blz., f. 8,50.

¹⁾ Georganiseerd door de Vereniging van Afgestudeerden der Nederlandse Economische Hogeschool; de schrijver van dit artikel is veel dank verschuldigd aan Prof. Drs. C. J. van Eijk en aan de heer F. Muller voor hun kritische opmerkingen.

een verwaarloosde factor?

land nog te beperkte voorzieningen bij de her- en omscholing van de factor arbeid.

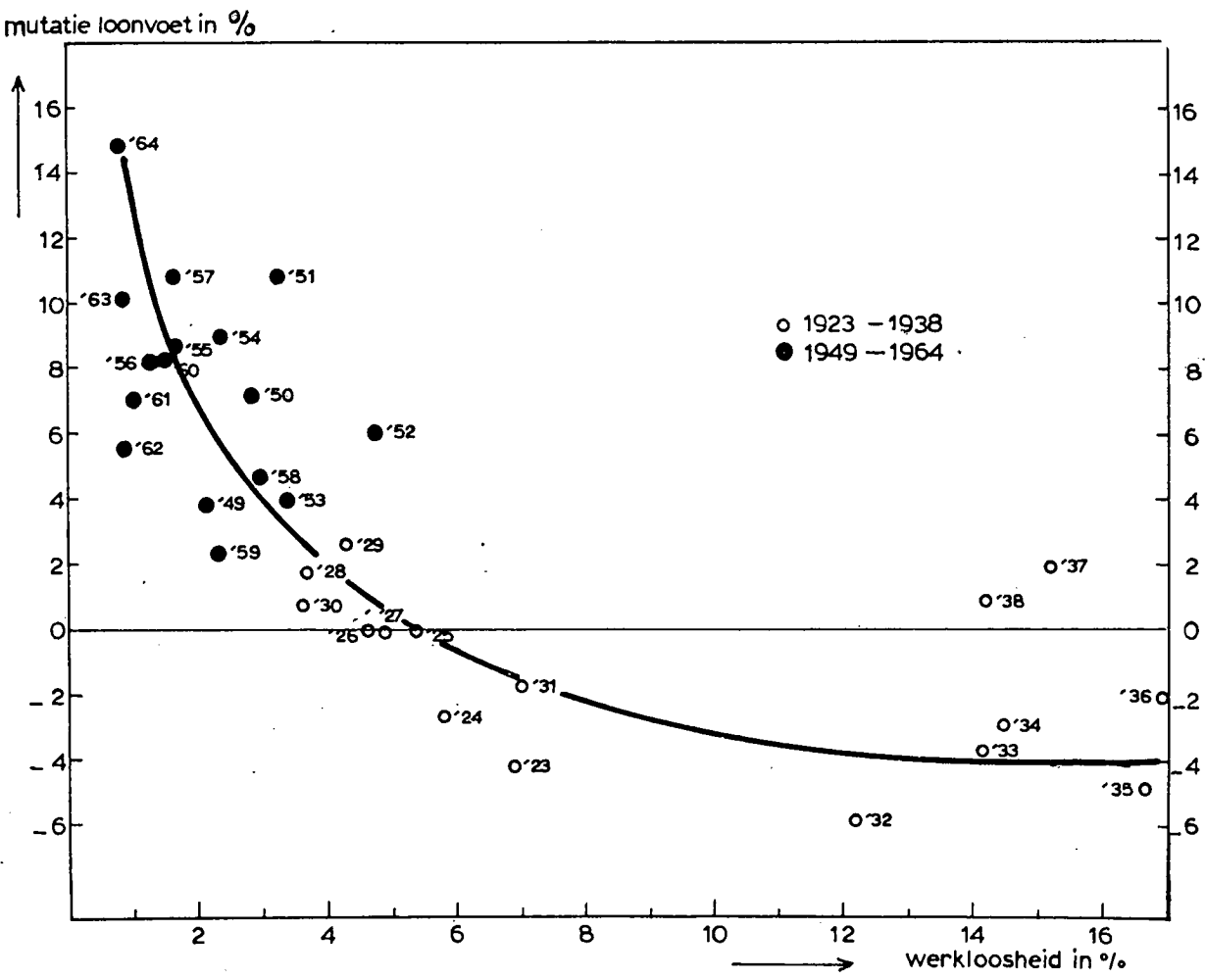
Hoe nu kan een actieve arbeidsmarktpolitiek ter vermindering van *wrijvingswerkloosheid* bijdragen aan het simultaan realiseren van de doeleinden van economische politiek? In het volgende zal ik proberen Prof. Albeda's stelling in een zeer gestileerd model, waaruit een relatie tussen de procentuele veranderingen in de loonvoet aan de ene kant en de *frictiewerkloosheid* aan de andere kant volgt, weer te geven.

a. Neem aan dat de procentuele verandering van de loonvoet afhangt van het vraagoverschot op de arbeidsmarkt. In symbolen: $\dot{w} = \alpha E$, waarbij \dot{w} de procentuele verandering van de loonvoet aangeeft en E het vraagoverschot op de arbeidsmarkt. Deze theorie is te eenvoudig om \dot{w} te verklaren. In elk geval zou er nog een constante term in deze verge-

lijking moeten voorkomen om de autonome loonvoetstijgingen weer te geven.

b. Neem aan dat de frictiewerkloosheid (aangeduid met een V) negatief samenhangt met het vraagoverschot op de arbeidsmarkt. In symbolen: $V = -\beta E + V_0$, waarbij V_0 de frictiewerkloosheid aangeeft bij een „excess demand” op de arbeidsmarkt gelijk aan nul. Deze samenhang kan door de empirie enigermate worden ondersteund; figuur 2 geeft een spreidingsdiagram van de totale arbeidsreserve (verticaal gemeten) en het vraagoverschot op de arbeidsmarkt (horizontaal gemeten). Als de totale werkloosheid bij een „excess demand” gelijk aan of groter dan nul geïnterpreteerd mag worden als frictiewerkloosheid, dan blijkt dat er een negatieve samenhang bestaat tussen deze frictiewerkloosheid en het „excess demand” op de arbeidsmarkt. Deze samenhang dient echter

Figuur 1. Werkloosheid en loonstijging in Nederland.

veel nauwkeuriger onderzocht te worden dan in dit kort bestek kan geschieden. De waarnemingen links van de verticale as meten niet alleen frictiewerkloosheid, maar ook de overige werkloosheid.

Uit de vergelijkingen 1. $\dot{w} = \alpha E$ en 2. $V = -\beta E + V_0$ kan de volgende vergelijking worden afgeleid: $\dot{w} = -\gamma(V - V_0)$, waarbij γ gelijk is aan α gedeeld door β . In figuur 3 wordt deze samenhang getekend.

Albeda's politiek komt er dus op neer, dat hij de frictiewerkloosheid bij volledige werkgelegenheid wil verminderen, m.a.w. hij wil de constante term V_0 in de vergelijking $\dot{w} = -\gamma(V - V_0)$ kleiner maken. Dit betekent dat de rechte in figuur 3 naar links zal schuiven. Er wordt hier nadrukkelijk op gewezen dat de samenhang, zoals weergegeven in figuur 3, niet de oorspronkelijke Phillips-curve, zoals afgebeeld in figuur 1, aanduidt. Lukt het echter om door middel van mobiliteitsbevorderende maatregelen de frictiewerkloosheid V_0 te doen dalen, dan zal, voor zover de totale werkloosheid bij een „excess demand” op de arbeidsmarkt gelijk is aan nul of positief, n.m.m. ook de oorspronkelijke Phillips-curve naar links verschuiven.

Ook langs een geheel andere weg kan de betekenis van de Phillips-curve voor het arbeidsmarktbeleid worden geïllustreerd. Zo wees een der discussianten, Prof. Rutten, erop dat de „echte” Phillips-curve (figuur 1) bij een actieve arbeidsmarktpolitiek naar links kan verschuiven, als ze er in slaagt om een meer gelijke verdeling van de regionale werkloosheidspercentages te

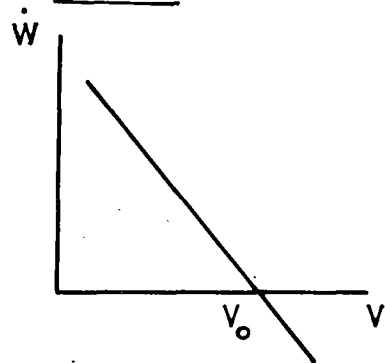
bewerkstelligen. Immers, de macro-Phillips-curve moet worden gezien als geaggregeerde micro-curven.

Ten slotte vermelden wij nog dat Mr. Barkin geen enkel vertrouwen toonde in de Phillips-curve: „the Phillips-curve simplifies life inadequately recorded by statistics”.

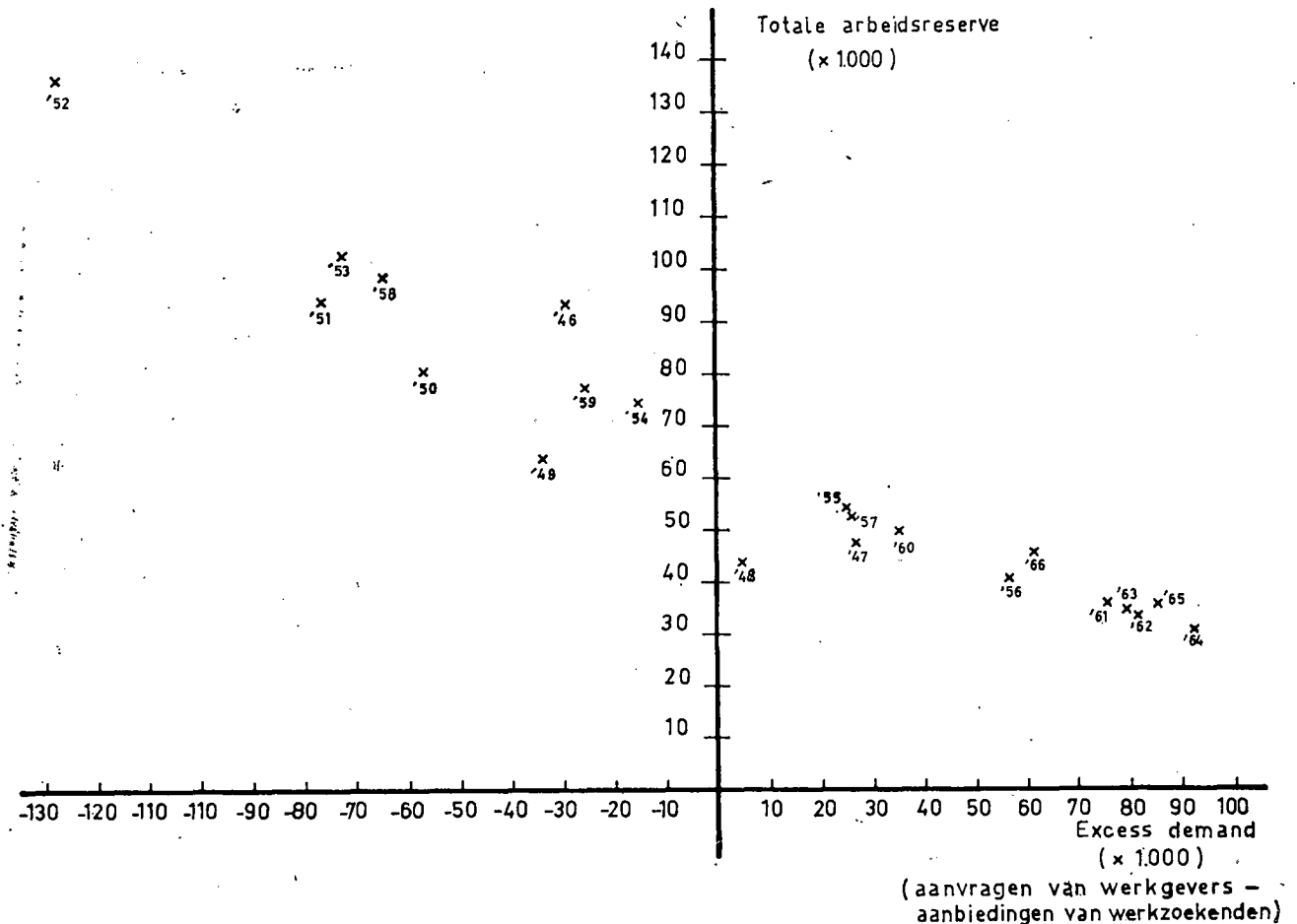
De overige argumenten voor een arbeidsmarktbeleid

De voorstanders van een actief arbeidsmarktbeleid gaan uit van een aantal belangrijke vooronderstellingen. Blaug heeft deze postulaten van de „manpower planning approach” in de meest extreem denkbare vorm geformuleerd. Ik geef nu deze vooronderstellingen om vervolgens steeds te bezien welke van de postulaten door Albeda en Barkin werden gereleveerd.

figuur 3

Figuur 2. Spreidingsdiagram van de totale arbeidsreserve en het „excess demand” op de arbeidsmarkt.

Bron: Maandschrift C.B.S.

● Een vooronderstelling van de „manpower planners” is dat studerende hun hoofdvakken vaak kiezen zonder kennis te hebben van en zonder aandacht te besteden aan hun carrièremogelijkheden. Dit postulaat wordt door Albeda kennelijk geaccepteerd. Uit het perscommuniqué van zijn rede citeer ik: „veel kinderen komen... te vroeg in onderwijsvormen terecht, die weinig toekomstmogelijkheden bieden”. In de gestencilde vorm van de rede van Barkin ben ik geen opmerking over dit postulaat tegengekomen. Anti-„manpower planners” zullen er eerder van uitgaan, dat studenten in het algemeen goed geïnformeerd zijn en wel ruime aandacht aan carrièremogelijkheden besteden.

● Een tweede vooronderstelling van „manpower planners” is dat de onderwijsvormen gespecialiseerd zijn en dat de specialisatie voor de scholieren reeds op jeugdige leeftijd begint. Ook dit postulaat wordt door Albeda ondersteund. Hij stelt: „door de scherpe scheiding in het voortgezet onderwijs wordt al in een te vroeg stadium een beslissende keuze gedaan voor een bepaalde vorm van onderwijs”. Barkin releveert dit postulaat niet. Anti-„manpower planners” gaan er vanuit dat onderwijs meer algemeen vormend is en dat specialisatie niet plaatsvindt.

● Een derde vooronderstelling van „manpower planners” luidt als volgt: alle input-coëfficiënten van het onderwijsstelsel zijn gefixeerd (er is sprake van volledige ondeelbaarheid en een volledig specifiek zijn van docenten, van gebouwen en van het instrumentarium dat bij het onderwijs wordt gebruikt). Deze vooronderstelling van de „manpower-planners” — weer in een zeer extreme vorm gegeven — werd niet door Albeda en Barkin gereleveerd.

● Een vierde vooronderstelling van de „manpower planning approach” is dat de vraagcurven voor verschillende soorten geschoolde arbeid discontinu verschuiven en dat de prijselasticiteitscoëfficiënten van de vraag naar geschoolden gelijk aan nul zijn. Ook deze vooronderstellingen kan men bij Albeda aantreffen, uiteraard in een veel genuanceerder vorm: „steeds duidelijker blijkt, dat het economisch marktproces van allocatie van arbeidskrachten aan zichzelf overgelaten te traag en onzuiver werkt”. Albeda heeft reeds bij Marshall argumenten voor deze stelling aangetroffen. Recente empirische research van twee Amerikaanse onderzoekers, Arrow en Capron, levert op dat voor „engineers-scientists” jaren met hoge beloningen afwisselen met jaren van lagere beloningen. Arrow signaleert een „Cobweb”-cyclus, waarbij door de lange „gestation period” van ingenieurs het aanbod vertraagd reageert op de prijs. Ongetwijfeld kan Albeda’s suggestie om de gewestelijke arbeidsbureaus om te schakelen van „plaatsingsbureaus voor werklozen” naar bureaus van „plaatselijke diensten voor arbeidsmarktbeleid” bijdragen tot een betere allocatie van arbeid.

● Een laatste groep van vooronderstellingen heeft betrekking op de lage substitutie-elasticiteiten tussen (geschoolde) arbeiders en de lage transferabiliteits-coëfficiënten (deze verwijzen naar het feit of eenzelfde man tijdens zijn leven achtereenvolgens meer dan één werkring zou kunnen vervullen). Albeda accepteert deze vooronderstellingen. Een actief arbeidsmarktbeleid zal er juist toe moeten leiden dat „iedere werknemer moet... rekenen op de mogelijkheid, dat zijn werkzaamheden kunnen wisselen en (dat) hij wellicht één of meer malen van beroep zal moeten veranderen”.

Over deze coëfficiënten werd des middags gediscussieerd. Albeda vindt het „inefficiënt en gevaarlijk” te trachten mobiliteiten te bevorderen met grotere loonverschillen. Deze discussie over mobiliteiten deed Prof. Dr. P. J. Verdoorn gewagen van een „elasticity pessimism”. Hij wees erop dat recente C.P.B.-onderzoekingen een significante samenhang tussen beroepsmobiliteit en lonen te zien gaven. Dr. Van den Berg stelde dat bij een geringe geografische mobiliteit een grote wissel getrokken wordt op de beroepsmobiliteit. Deze beroepsmobiliteit is zeer gewenst om een regionale herstructureringspolitiek tot een succes te maken.

Samenvatting en een aantal conclusies

Er zijn economen, die beweren dat Nederland geen arbeidsmarktpolitiek nodig heeft; andere economen zeggen dat de economische groei hier te lande geleden heeft, omdat geen systematische arbeidsmarktpolitiek werd gevoerd. Beide meningen kwamen op de Economistendag tot uiting. De Vereniging van Afgestudeerden heeft in elk geval door het organiseren van deze dag een aantal economen de kans gegeven om opnieuw deze problematiek te overdenken.

Hierbij bleek dat men het nauwelijks eens kon worden over de definitie van arbeidsmarktpolitiek. Albeda stelde dat de arbeidsmarktpolitiek een geïntegreerde benadering is om onevenwichtigheden op de arbeidsmarkt te elimineren. Rutten opponeerde dat deze definitie een verschuiving in de prioriteiten van de doelstellingen van economische politiek zou kunnen betekenen: meer zorg voor de arbeidsmarkt, minder aandacht voor een verslechterende betalingsbalans. Een verder doordenken van het nieuwe in de arbeidsmarktpolitiek is kennelijk gewenst. Discussieleider Prof. Van Eijk heeft reeds een aantal research-projecten genoemd: een „cost-benefit”-analyse van de regionale herstructureringspolitiek, die gebaseerd is op „moving the jobs” i.p.v. „moving the bodies”. Daarvoor zijn nieuwe studies gewenst over de arbeidsmobiliteit en over de grootte van de regionale multipliers.

Capelle aan den IJssel.

Drs. W. SIDDRÉ.

Geraadpleegde literatuur:

1. M. Blaug: „An Economic Interpretation of the Private Demand for Education”, *Economica*, 1966.
2. E. A. Kuska: „The Simple Analytics of the Phillips Curve”, *Economica*, 1966.

(I.M.)

sinds 1917

sinds 1917

STENOGRAFENBUREAU W. STEMMER & ZN N.V.

Lieven de Keyst. 77, tel. (010) 20 06 86, Rotterdam-14 vervaardigt o.a. de officiële gemeenteraadsverslagen van Arnhem, Baarn, Dordrecht, Eindhoven, Groningen, Haarlem, Hilversum, Maastricht, Renkum en Rotterdam.

Wij leveren nu ook

NOTULEN VAN DIRECTIE- EN AANDEELHOUDERSVERGADERINGEN

De jarenlange gedegen ervaring van ons bureau, toepassing van moderne geluidsopnametechniek en vooral onze eersteklas medewerkers garanderen snel en accuraat werk, uitgevoerd op uiterst betrouwbare en discrete wijze.

Investeringsselectie

Door middel van RAP en ROP of van randvoorwaarden?

Inleiding en probleemstelling

BIJ het artikel van Dr. H. P. J. Heukensfeldt Jansen, getiteld „Projectwaardering en de uitbreidingsproblematiek van het bedrijf”, in *E.-S.B.* van 5 april 1967 (blz. 362 en 363) zouden wij gaarne de volgende kanttekeningen plaatsen.

De door deze auteur ontwikkelde „RAP” (rentabiliteit aanvangsperiode) en „ROP” (rentabiliteit overige perioden) zijn maatstaven die volgens ons niet de sleutel kunnen geven om de deur, waarachter de oplossing ligt van het probleem waarmee hij „worstelt”, te openen.

Ter herinnering:

„De RAP is de gemiddelde netto winst als percentage van het netto geïnvesteerd vermogen gedurende de periode welke begint op het ogenblik dat het eerste geld voor het nieuwe project wordt uitgegeven, tot een aantal jaren (zeg p jaren) na het in gebruik nemen van het nieuwe project”¹⁾.

„De ROP wil nu bestuderen welke bijdrage het nieuwe project in de latere fasen van zijn bestaan kan leveren om een verdere uitbreiding van het bedrijf mogelijk te maken”¹⁾.

Stellen we, dat de opbrengsten van bepaalde investeringen hetzij in de eerstkomende jaren, hetzij in een latere periode van belang zijn — bijv. omdat deze investeringen een relatief grote invloed zullen hebben op één of meer resultatenrekeningen van de onderneming —, wat heeft de ondernemingsleiding dan aan de berekening van de RAP en/of ROP van de verschillende investeringsmogelijkheden?

Wat stelt de RAP²⁾ voor en wat heeft de ondernemingsleiding eraan?

Wij zullen het antwoord op deze vraag trachten te geven aan de hand van het door de heer Heukensfeldt Jansen gegeven voorbeeld¹⁾. De auteur berekent per investering- (smogelijkheid) de RAP *in feite* door:

1. jaar voor jaar de winst van een investering uit te drukken in een percentage van het bijbehorende (jaar voor jaar wisselende) netto geïnvesteerd vermogen, te weten

- a. de boekwaarde van de investering (berekend door cumulatie van de kapitaaluitgaven tijdens de bouwtijd verminderd met een vast afschrijvingspercentage per gebruiksjaar), vermeerderd met

b. voorraden,

c. debiteuren minus crediteuren, en

d. verliezen minus winsten (met dien verstande dat indien de gecumuleerde winsten de gecumuleerde verliezen overtreffen er geen aftrekpost ontstaat);

2. de uit ad 1 verkregen percentages te wegen met de bijbehorende netto geïnvesteerde bedragen.

Of de investering wel of niet wordt verworpen is afhankelijk van het feit of de RAP een bepaald „streefrentabiliteitspercentage” voor de totale onderneming resp. niet of wel overtreft.

De op bovenstaande manier berekende (boekhoudkundige) grootheid is — met alle waardering voor de originele wijze van aanschouwelijk trachten te maken van de „verdiensten” van een investering — volgens ons niet bruikbaar voor de ondernemingsleiding om inves-

teringen te selecteren onder omstandigheden waarin de opbrengsten van deze nieuwe investeringen in bepaalde jaren de doorslaggevende factor zullen moeten zijn. Wij komen tot deze conclusie, omdat het berekenen van een (gewogen) gemiddelde rentabiliteit een uitkomst oplevert, die — zoals zo vele gemiddelden — weinig of niets zeggend is voor de afzonderlijke jaren. (Dat de berekening van het jaarlijks netto geïnvesteerd vermogen door de heer Heukensfeldt Jansen op een nogal arbitraire wijze geschiedt, verandert niets aan deze conclusie, en willen wij verder buiten beschouwing laten). Als illustratie de RAP van + 5,2 pCt. uit het voorbeeld van de auteur, welke een (met resp. 125, 750, 1350, 1155, 1035 en 930) gewogen gemiddelde is van 0 0 — 7,4 + 7,8 + 11,6 en + 18,3 pCt. (Terwijl een met dezelfde grootheden gewogen gemiddelde van resp. 5 keer 0 pCt. en 1 keer + 30 pCt. ook + 5,2 pCt. is).

Dat de lengte van de periode waarover de RAP wordt berekend, van zeer grote invloed is op de hoogte van de RAP is een factor die ertoe leidt, dat — wanneer deze maatstaf wel bruikbaar *zou* zijn — de operationele waarde ervan sterk wordt gereduceerd. Indien de heer Heukensfeldt Jansen in zijn voorbeeld de RAP had berekend over een 1 jaar kortere periode, dan zou de uitkomst 2,5 pCt. in plaats van 5,2 pCt. hebben bedragen. Terwijl in het door ons tussen haakjes vermelde geval, de RAP zou zijn gedaald van 5,2 pCt. naar 0 pCt. (Over een 2 jaar kortere periode is de RAP in het voorbeeld van de auteur zelfs negatief).

Of de RAP de ondernemingsleiding een „gevoel”¹⁾ zou kunnen geven voor het nieuwe project waarop juiste beslissingen betreffende investeringsselectie kunnen worden genomen, durven wij na al het voorgaande heel sterk te betwijfelen. Of beter gezegd: het gebruiken van de RAP — die overeenkomt met een zgn. gemiddelde winstvoet — als (primair) investeringsselectiecriteria betekent volgens ons een flinke stap terug. Mede, omdat er geen rekening wordt gehouden met de tijds waarde van het geld voor de onderneming in kwestie.

Hoe dient het onderhavige probleem dan wel te worden aangepakt?²⁾

Volgens ons dient de leiding van een onderneming,

¹⁾ T.a.p. blz. 363.

²⁾ Het hierna gestelde geldt in de zelfde mate voor de RAP als voor de ROP.

³⁾ Wij willen duidelijk voorop stellen, dat wij slechts aan de hand van één voorbeeld zullen trachten de oplossing van het onderhavige probleem aan te geven. Een eerste geformaliseerde poging om bij de investeringsselectie te werken met randvoorwaarden is gedaan door James H. Lorie en Leonard J. Savage. Zie hiervoor het artikel van deze auteurs in *Journal of Business* van oktober 1955 (blz. 229-239), getiteld „Three Problems in Rationing Capital”. Op dit artikel is voortgeborduurd door H. Martin Weingartner in zijn boek *Mathematical Programming and the Analysis of Capital Budgeting Problems*, Englewood Cliffs, 1963. W. J. Baumol en R. E. Quandt bekritisieren Weingartner in hun artikel „Mathematical Programming and the discount rate under Capital Rationing” in de *Economic Journal* van juni 1965.

die zich bevindt in de situatie waar de opbrengsten van het te vormen pakket nieuwe investeringen in bepaalde jaren een doorslaggevende factor moeten zijn, bij de investeringsselectie (naast andere ⁴⁾) een randvoorwaarde te stellen. Te weten voor ieder jaar afzonderlijk een minimaal vereiste „cash flow” (netto winst plus afschrijvingen) van het te vormen pakket nieuwe investeringen. Deze minimaal vereiste „cash flow” van het pakket nieuwe investeringen is afhankelijk van de minimaal noodzakelijke „cash flow”-stroom van de gehele onderneming (in casu afhankelijk van rente- en aflossingsverplichtingen en „verplichte” dividenduitkeringen) en de jaar voor jaar verwachte „cash flow” van de reeds gedane investeringen ⁵⁾.

Dus:

1. Rangschik de investeringsmogelijkheden op een bepaalde manier (bijv. op grond van de hoogte van hun interne rentevoeten of netto contante waarden).

2. Stel het optimale investeringspakket samen, rekening houdend met de randvoorwaarde(n).

Tot slot zullen wij de door ons voorgestane opvatting uitwerken in een voorbeeld.

Voorbeeld:

Gegeven zijn de volgende investeringsmogelijkheden voor een bepaalde onderneming:

„Cash flow” in guldens						
aan het eind ⁶⁾ van jaar	investeringsmogelijkhe.d					
	A	B	C	D	E	F
0	- 100	- 50	- 100	- 200	- 75	- 125
1	- 50	0	+ 100	- 50	+ 100	0
2	+ 50	0	+ 25	0	0	+ 50
3	+ 100	0	+ 25	+ 100	0	+ 50
4	+ 100	0	+ 25	+ 800	0	+ 50
5	+ 170	+ 355	+ 25	+ 350	+ 10	+ 50

Voorts dient rekening te worden gehouden met de volgende randvoorwaarden:

1. maximale negatieve „cash flow” (maximaal te investeren) aan het eind van jaar 0: f. 300.
2. a. minimale positieve „cash flow” aan het eind van jaar 1: f. 0.
- b. minimale positieve „cash flow” aan het eind van elk van de jaren 2 tot en met 5: f. 100.

Gevraagd:

Stel op grond van de gegeven mogelijkheden en randvoorwaarden het optimale pakket investeringen samen.

Oplossing:

1. Rangschikking van de investeringsmogelijkheden ⁷⁾.

a. Indien we de investeringsmogelijkheden rangschikken op grond van de hoogte van hun interne rentevoeten, krijgen we het volgende:

Investeringsmogelijkheid	Interne rentevoet
D	50 pCt.
B	48 pCt.
C	44 pCt.
E	37 pCt.
A	35 pCt.
F	15 pCt.

b. Indien we rangschikken op grond van de hoogte van de netto contante waarden van de investeringsmogelijkheden (disconteringsfactor: 10 pCt.), dan krijgen we:

Investeringsmogelijkheid	Netto contante waarde
D	+ f. 593
B	+ f. 170
A	+ f. 145
C	+ f. 63
E	+ f. 22
F	+ f. 19

N.b. Investeringsmogelijkheid A is hier — zoals te zien is — in vergelijking met de rangschikking ad a gestegen van de vijfde naar de derde plaats.

2. Samenstelling van het optimale pakket.

a. Om te kunnen voldoen aan de tweede randvoorwaarde (minimale positieve „cash flows”)

aan het eind van jaar dient in ieder geval in het pakket te worden opgenomen:

1	C of E (indien A en/of D in het pakket komen)
2	A en F
3	A of D
4	A of D
5	A of B of D

In verband met de eerste randvoorwaarde (een maximale negatieve „cash flow” aan het eind van jaar 0 van f. 300) hebben we geen enkele keus en vormen (slechts) de mogelijkheden E, A en F het optimale pakket. A en F, die in ieder geval in het pakket moeten worden opgenomen, hebben samen namelijk aan het eind van jaar 0 al een negatieve „cash flow” van f. 225. In ieder geval moet ook C of E in het pakket; voor C is geen ruimte meer, dus E erbij. (De rangschikking van de mogelijkheden zou in deze situatie zelfs achterwege kunnen blijven). Dus het optimale pakket a wordt gevormd door E + A + F.

b. Indien de eerste randvoorwaarde op f. 400 in plaats van op f. 300 wordt vastgesteld, dan is er wel een keuze mogelijk. Naast alleen al de verplichte mogelijkheden A en F (gezamenlijke negatieve „cash flow” aan het eind van jaar 0: f. 225) is heiaas nog steeds in het pakket geen plaats voor mogelijkheid D. Wel kan mogelijkheid E worden vervangen door C (die hoger in de rangschikkingen ad 1 staat), en dan is er nog plaats voor mogelijkheid B ⁸⁾. Dus het optimale pakket b wordt gevormd door C + A + F + B.

c. Indien de minimale positieve „cash flow” voor het eind van jaar 2 wordt vastgesteld op f. 50 in plaats van op f. 100, dan kan aan deze randvoorwaarde reeds worden voldaan door of mogelijkheid A of mogelijkheid F in het pakket op te nemen (in plaats van A en F). Gezien de rangschikkingen ad 1 verdient A de voorkeur boven F. Derhalve moeten thans in ieder geval in het pakket worden opgenomen de investeringsmogelijkheden C (of E) en A (gezamenlijke negatieve „cash flow” van C en A aan het

⁴⁾ Een andere randvoorwaarde kan bijv. zijn: een maximum investeringsbedrag in bepaalde jaren. Zie hiervoor bijv. een artikel van James H. Lorie en Leonard J. Savage (voetnoot 3).

⁵⁾ We moeten wel bedenken, dat niet in bepaalde jaren slechts wordt geïnvesteerd, en in andere jaren alleen maar positieve „cash flows” ontstaan.

⁶⁾ Eenvoudigheidshalve gaan wij uit van „cash flows” die schoksgewijs (één keer per jaar) gedurende slechts vijf jaar ontstaan. Deze vereenvoudigende veronderstelling verandert niets aan het principe dat ten grondslag ligt aan de door ons voorgestane wijze van aanpak.

⁷⁾ Wij achten dit niet de juiste gelegenheid om ons te verdiepen in de te prefereren wijze van rangschikken van investeringsmogelijkheden. Daarom rangschikken wij in dit voorbeeld „maar” op grond van twee basisinvesteringsselectiecriteria. Vanzelfsprekend is rangschikking op grond van één criterium voldoende.

⁸⁾ Op grond van de rangschikking ad 1a kan niet direct worden gekozen tussen B of E. Uit de rangschikking ad 1b blijkt de voorkeur voor B boven E wel direct.

eind van jaar 0: f. 200). De (gedeeltelijke) aanvulling tot het toegestane maximum van f. 300 aan het eind van jaar 0 kan nu nog niet geschieden met mogelijkheid D, maar wel met B (of E⁹⁾). Dus het optimale pakket c wordt gevormd door C + A + B.

d. Pas als beide gewijzigde randvoorwaarden (zie ad b en ad c) worden gecombineerd, zal er naast de mogelijkheden A en C (zie voor het waarom van deze mogelijkheden ad c) plaats zijn voor de hoogstgerangschikte investeringsmogelijkheid, D. Dus het optimale pakket d wordt gevormd door C + A + D.

Het voorbeeld wordt reëler indien de ondernemingsleiding ook nog aangeeft wat er moet gebeuren als binnen de randvoorwaarden wordt gebleven. Dat wil zeggen als in één of meer jaren van de jaren waarvoor een maximale negatieve „cash flow” is vastgesteld, dit maximum niet wordt gehaald, en/of als in jaren waarvoor een minimale positieve „cash flow” is vastgesteld, dit minimum wordt overschreden door een bepaald pakket. Wij stellen ons bijv. voor dat door de hier aangegeven situaties de randvoorwaarden voor latere⁹⁾ jaren zullen worden verzacht, waardoor een investeringspakket dat (net) niet gevormd kon worden, dan wel in aanmerking komt. Principieel zou er niets veranderen indien we deze problematiek hadden verwerkt in ons voorbeeld. Reden waarom wij ervan hebben geabstraheerd.

Het lijkt ons dat het na dit voorbeeld duidelijk zal zijn, dat het selecteren van investeringen op grond van hun RAP resp. ROP onjuist is als de onderneming zich in een situatie bevindt waar de opbrengsten van de investeringen in één of meer jaren van belang zijn¹⁰⁾. Een veelvuldig voorkomende situatie, zoals de heer Heukensfeldt Jansen opmerkt¹¹⁾. Het antwoord op de in de tekst van deze notitie opgeworpen vraag luidt volgens ons dan ook: *investeringsselectie niet door middel van RAP en ROP, maar van randvoorwaarden!*

⁹⁾s-Gravenhage.

Drs. C. VAN DAM.

⁹⁾ Dat kan worden geanticipeerd (bijv. door middel van rentekredieten) op latere „overschotten” lijkt ons in de onderhavige situatie irreal.

¹⁰⁾ Zelfs indien de RAP en/of ROP wordt berekend voor verschillende combinaties van investeringsmogelijkheden.

¹¹⁾ T.a.p. blz. 362.

Naschrift

MIJN uitgangspunt blijft dat de onderneming financiële middelen nodig heeft om uitbreiding met nieuwe projecten te kunnen verwezenlijken. Dit betekent dat de financiële jaarstukken voor de geldmarkt aanvaardbaar moeten zijn. In dat verband is de probleemstelling van de schrijver niet doelmatig, omdat de onderneming nu eenmaal in de eerste plaats naar winsten, en niet op directe wijze naar kasoverschotten, wordt beoordeeld. Het lijkt mij moeilijk een bedrijfsleiding te vinden die, bij de beoordeling van nieuwe projecten, geen enkele belangstelling heeft voor de winst, doch uitsluitend voor kasoverschotten, zoals de schrijver blijkbaar voorstaat.

Ik kan de auteur volgen wanneer hij er de aandacht op vestigt dat de waarde van de RAP gevoelig is voor de lengte van de periode welke in aanmerking is worden genomen — dit geldt overigens ook voor de interne rentevoet. Echter, deze periode is geen arbitrair aantal jaren, want zij is de periode welke bepaald wordt door het model van een project dat typisch is voor de uitbreiding van dat bedrijf. Ik verheer mij niet dat het construeren van een

Bouwen en financieren

HET zal niet onbekend zijn dat het financieringsvraagstuk met name in de bouwwereld een grote rol speelt. Hoe belangrijk het is ervaart men nu pijnlijk, in een tijd dat de stroom van financieringsmiddelen eens stigte wijze stopt, met als belangrijkste gevolg: sterk stijgende werkloosheidscijfers in de bouwrijverheid.

Niet verwonderlijk dan ook dat juist nu de redactie van „Bouwrecht”, welk blad onder auspiciën van de Commissie Bouwrecht van de Stichting Bouwresearch verschijnt, gemeend heeft het probleem van de bouwfinanciering zowel juridisch als economisch uit de doeken te moeten doen. Het in mei jl. verschenen speciaal „Financieringsnummer” getuigt daarvan¹⁾. Na een Ten geleide van Prof. Dr. S. O. van Poelje volgen liefst 26 bijdragen van evenzovele deskundigen op bouwgebied. Het resultaat wordt door Van Poelje gekarakteriseerd als „een soort schriftelijke 'brainstorming' met betrekking tot de financiële, economische, juridische en bestuurskundige aspecten van het bouwen”.

Van de bijdragen noemen wij er slechts enkele:

● Prof. Dr. C. Goedhart — *Financiering van overheidsinvesteringen; structurele en conjuncturele aspecten.*

● A. Vogel — *De investeringen van de gemeenten en haar financiering.*

● Prof. Dr. A. Hendriks — *Enkele aspecten van de financiering van de bouwproductie.*

● Drs. M. C. Verborg — *Financieringsvormen voor regionale ontwikkelingsprojecten.*

● I. v.d. Sluys — *Financiering van het eigenwoningbezit.*

¹⁾ Voor niet-abonnees van *Bouwrecht* verkrijgbaar bij N. Samsom, Alphen aan den Rijn, 120 blz., f. 7,50.

dergelijk model een moeilijke taak is. Het is echter een zeer belangrijke taak, want het noopt tot een grondige bestudering van de uitbreidingsproblemen van het bedrijf — indien dat bedrijf althans groot genoeg is om daarin een zeker ritme te kunnen aantreffen. Een dergelijk groei-model als bouwsteen geeft de norm die het mogelijk moet maken de verdiensten van nieuwe projecten te beoordelen. Voor een klein bedrijf, waarin dit niet mogelijk is, maar ook voor een groot bedrijf, is het van belang dat de resultaten van het nieuwe project op die van het bestaande bedrijf „geënt” worden — met of zonder RAP en ROP. Ik ben geenszins van mening dat de RAP en de ROP de enige criteria zijn, die bij de beoordeling van projecten in aanmerking moeten worden genomen, zoals de auteur blijkbaar meent¹⁾. Ik herhaal: „Het is niet onmogelijk dat het nieuwe project” — „in de beginfasen” — een „verlies oplevert”. „Dit is op zichzelf reeds een belangrijke maatstaf voor het waarderen van het project”. De winst en niet de kasoverschotten zouden voor project” een onderwerp van bestudering met toepassing van randvoorwaarden uitmaken.

¹⁾s-Gravenhage.

Dr. H. P. J. HEUKENSFELDT JANSEN.

¹⁾ Zie blz. 592, rechterkolom, van Van Dams artikel.

De pensioenregelingen in Zweden

Economische ontwikkeling en sociale zekerheid

DE economische ontwikkeling in deze eeuw heeft sterke verschuivingen met zich gebracht in de samenstelling van de Zweedse beroepsbevolking. In de jaren 1890 tot 1950 liep het deel van de beroepsbevolking, dat zich met de landbouw bezig hield, terug van 49,6 pCt. tot 28 pCt., terwijl in dezelfde tijdsspanne de beroepsbevolking werkzaam in industrie en handel resp. opliep van 16,2 pCt. naar 38 pCt. en van 5,7 pCt. naar 20 pCt. Een en ander is gepaard gegaan met een urbanisering van de bevolking. In 1900 woonde 22 pCt. van de Zweden in de steden; in 1962: 52 pCt.

Een relatief groot deel van de bevolking neemt aan het arbeidsproces deel. Arbeid van de gehuwde vrouw is een normale zaak.

De bevolking van Zweden maakt een proces van vergrijzing door. De gemiddelde leeftijd neemt toe, het aantal geboorten neemt niet onbelangrijk af. Dit alles leidde, gezien de snelle economische en industriële ontwikkeling, tot een grote spanning op de arbeidsmarkt. Men tracht deze te verminderen door maatregelen op het terrein van de sociale verzekering alsmede door een actieve bevolkingspolitiek, welke met zich heeft gebracht, dat er voor de gezinnen bijzondere financiële voordelen, faciliteiten en verschillende voorzieningen werden gecreëerd.

Zowel de werkgevers als de werknemers hebben een hoge organisatiegraad. De werkgevers zijn georganiseerd in de Svenska Arbetsgivare Föreningen (S.A.F.), de werknemers voor meer dan 90 pCt. in de Landsorganisationen i Sverige (L.O.). Er is een regelmatig en goed georganiseerd loonoverleg tussen de partners; hieraan neemt de regering niet deel. De c.a.o.'s behoeven de goedkeuring van de S.A.F.

De levensstandaard van Zweden is een van de hoogste in de gehele wereld. De welstand heeft zich gedurende de laatste decennia tot een hoogtepunt ontwikkeld. Dit alles kwam tot stand in perioden, waarin de Sociaal-Democratische Partij, al of niet in samenwerking met de Agrarische Partij, de regeringsverantwoordelijkheid droeg. Hierbij heeft men geen behoefte gehad aan nationalisatie van bedrijven. Meer dan 90 pCt. van de industrieën behoren toe aan particuliere personen en burgerlijke rechtspersonen. Opmerkelijk is, dat de vakorganisatie voor bouwvakarbeiders ook als bouwonderneming werkzaam is en als zodanig 10 pCt. van de totale bouwactiviteit voor haar rekening neemt.

De regelingen voor sociale zekerheid zijn een afstraling van deze economische welstand. Men kent een volledig verstrekkingspakket bij alle vormen van calamiteiten. De uitkeringsduur bij ziekte en ongeval — in principe bij wet gelijk gesteld — is in beginsel onbeperkt, d.w.z. tot aan de pensioengerechtigde leeftijd. Op verschillende onderdelen van de sociale regelingen gaat men niet onbelangrijk verder dan in andere landen. Zo gaan bijv. de gezinsvoorzieningen, die duidelijk het kenmerk van bevolkingspolitiek dragen, bijzonder ver. Naast de kinderbijslag, die aan de moeder wordt uitgekeerd, krijgt ieder kind, tot aan zijn schooljaren, gratis geneeskundige controle in de kinderverzorgingscentrales.

Tijdens de schooltijd ontvangen de kinderen gratis medische behandeling, en worden op kosten van de Staat

profylactische medicamenten verschaft. Tegen zeer lage prijs kunnen de kinderen in kindercrèches worden ondergebracht. Gezien het grote aantal gehuwde werkende vrouwen is hieraan veel behoefte. Op lagere en middelbare scholen is het onderwijs kosteloos en worden boeken en schoolmateriaal ter beschikking gesteld. Ook worden er schoolmaaltijden verstrekt. Verder ontvangen moeder en kind zonder vergoeding de gehele pre- en postnatale behandeling in speciale klinieken. Grotere gezinnen, die op grond hiervan een ruimere behuizing behoeven, komen zelfs in aanmerking voor huurbijdragen.

Wettelijke pensioenregelingen.

Aan de pensioenregelingen in Zweden wil ik in het bijzonder aandacht besteden. Er zijn er verschillende. Allereerst is er een algemene basis-pensioenverzekering, de „Almänna Försäkrings Pension” (A.F.P.). Deze wettelijke regeling is een voortzetting van de pensioenverzekering van 1913, welke bestemd was voor alle ingezetenen, en een pensioen garandeerde zowel ingeval van ouderdom als van invaliditeit. Zij was gebaseerd op vrijwel dezelfde principes als de Nederlandse invaliditeitswet en vertoonde dan ook al spoedig dezelfde nadelen, waarvan, als voornaamste, moet worden genoemd de waardedaling ten gevolge van de voortschrijdende inflatie. Ook in Zweden werden van overheidswege toeslageregelingen getroffen, doch desondanks waren vele gepensioneerden aangevoelen op armenzorg.

In 1946 werd een nieuwe wetgeving van kracht, waarbij de relatie met de individuele premiebetaling werd verbroken. Sedertdien heeft iedere Zweedse ingezetene recht op eenzelfde ouderdomspensioen vanaf het bereiken van de 67-jarige leeftijd; de gemeenten kunnen hierop toeslagen geven op basis van een individueel inkomensonderzoek. Tevens voorziet de wet in invaliditeits-, weduwen- en wezenpensioen voor degenen, die op grond van een inkomensonderzoek daarvoor in aanmerking komen. Sedert 1 januari 1960 is het inkomensonderzoek voor het recht op weduwnpensioen vervallen.

De basispensioenen, waarop de algemene pensioenverzekering recht geeft, zijn gerelateerd aan de indexcijfers van de prijzen van consumptiegoederen. Na de inwerkingtreding van de wet hebben de pensioenbedragen overigens nog enige maten autonome verhogingen ondergaan naar gelang de algemene welvaartsstijging. Een en ander heeft tot gevolg gehad, dat met name sedert 1960 nog slechts in uitzonderingsgevallen aanvullende bijstand nodig was.

De financiering geschiedt geheel uit de algemene middelen. De speciale pensioenbijdrage, die via de belastingadministratie wordt geïnd, dekt slechts een gering gedeelte van de kosten. Het totale wettelijke pensioen komt voor alleenstaanden overeen met 25-30 pCt., voor gehuwden met 30-40 pCt. van het gemiddelde arbeidsinkomen, dat in 1963 op 10.000-15.000 Zw. kr. per jaar lag.

Een unicum is de aanvullende pensioenverzekering voor loontrekkenden en zelfstandigen, de „Allmän Tilläggspension” (A.T.P.). Deze wettelijke regeling is moeizaam tot stand gekomen. Een referendum — voor Zweden een zeldzaamheid —, een kabinetcrisis, een ontbinding van het parlement en een Pyrrhus-overwinning van de regering

in het nieuwe parlement waren nodig om deze wet van 1956 — in 1958 door het nieuw opgetreden één-partijkabinet aanzienlijk gewijzigd ingediend, en nogmaals gewijzigd in 1959 — in 1960 in werking te kunnen doen treden. De keuze bij het referendum moest worden gemaakt tussen: wettelijke regeling van een verplicht aanvullend pensioen voor werknemers, vrijwillige collectieve pensioenregelingen af te sluiten door de werkgevers of individuele vrijheid van keuze t.a.v. het al of niet aangaan van een pensioenverzekering. De keuze viel op het eerste voorstel.

De wetgeving betreffende het aanvullende pensioen omvat ouderdoms-, invaliditeits-, weduwen- en wezenpensioen. Verplicht verzekerd zijn alle Zweedse burgers en vreemde ingezetenen van 16 tot 67 jaar. Men is echter gerechtigd zich, wat betreft inkomen, als zelfstandige aan deze aanvullende verzekering te onttrekken. De pensioenen en de premiebetalingen zijn gebaseerd op inkomen uit loondienst of uit arbeid als zelfstandige. Met „arbeidsloos” inkomen wordt geen rekening gehouden. Voor de werknemers wordt de premie betaald door hun werkgevers, in 1960 1,9 pCt., in 1964 gestegen tot 4,5 pCt. van de uitbetaalde salarissen. In de wet is een premieplafond vastgelegd van 10 pCt. De zelfstandigen betalen hun premie zelf. Er is niet voorzien in een staatsbijdrage.

Er geldt een minimum en een maximum premiegrondslag. Het minimum is in 1957 vastgesteld op 4.000 Zw. kr. en het maximum op 30.000 Zw. kr.; het basisbedrag volgt de ontwikkeling van de index van de kosten van het levensonderhoud en de bovengrens eveneens, daar deze in de wet is vastgesteld op $7\frac{1}{2}$ maal het basisbedrag. In 1965 waren deze bedragen gestegen tot 4.800 en 36.000 Zw. kr.

Het basisbedrag wordt in mindering gebracht op het jaarlijkse inkomen, omdat het bedrag ruimschoots door het hiervóór behandelde algemene basispensioen wordt vergoed. Voor ieder jaar, waarvoor een pensioengrondslag is vastgesteld, worden de verzekerde pensioenpunten toegekend. De pensioenpunten worden bepaald door de verhouding tussen de individuele grondslag en het basisbedrag aan het begin van het berekeningsjaar; zij worden vastgesteld op twee decimalen nauwkeurig. Als pensioengrondslag wordt genomen het jaarinkomen volgens gegevens van de belastingdienst, verminderd met het minimum premieloon (4.800 Zw. kr. in 1965).

De berekening van de pensioenpunten per jaar geschiedt als volgt: de individuele pensioengrondslag gedeeld door het minimum premieloon (beide volgens de toestand aan het begin van het jaar) vormt het aantal tegoed te schrijven pensioenpunten.

Daar de premie een aanvang nam op 1 januari 1960 en de eerste uitkeringen pas werden gedaan in 1963 en eerst na ca. 30 jaar hun maximum zullen bereiken, werd — hoewel in principe is voorzien in financiering door middel van het omslagstelsel — een aanzienlijk fonds gevormd, dat eind 1964 ca. 7.500 mln. Zw. kr. bedroeg. Men is tot instelling van dit bufferfonds overgegaan om

het voorziene negatieve effect van de nieuwe regeling op privé-besparingen en deelname aan pensioenregelingen zoveel mogelijk te neutraliseren. De redenering is deze, dat ten gevolge van deze regeling als psychologisch effect men niet meer spaart c.q. verzekeringen afsluit, waardoor in de toekomst de overheid extra bijstand moet geven. Dit doet zij dan met het bufferfonds via het pensioenfonds.

De uitkeringen bestaan in ouderdoms-, invaliditeits-, weduwen- en wezenpensioen. Voor het volle aanvullende ouderdomspensioen, betaalbaar op 67-jarige leeftijd, wordt voorlopig uitgegaan van 20 jaar premiebetaling; voor elk jaar waarover geen premie is betaald wordt $\frac{1}{20}$ van het volle pensioen gekort. Geleidelijk aan worden deze grondslagen gewijzigd in 30 jaar en aftrek van $\frac{1}{30}$. Opgemerkt zij, dat in gebreke blijven van de werkgever t.a.v. de premiebetaling geen invloed heeft op het aanvullende pensioen van de werknemers. De verzekerde kan de pensionering vervroegen tot de 63-jarige of uitstellen tot de 70-jarige leeftijd.

Het volle ouderdomspensioen bedraagt het aantal pensioenpunten van de 15 jaar, waarin het hoogste aantal punten werd tegoed geschreven, gedeeld door 15 en vermenigvuldigd met 60 pCt. van het basispensioen van het jaar van uitkering. Eenzelfde berekening wordt toegepast t.a.v. het invaliditeitspensioen bij volledige arbeidsongeschiktheid. Bij gedeeltelijke invaliditeit wordt voorshands 60 pCt. van het volle pensioen uitbetaald. De pensioenpunten van nog niet gerealiseerde pensioenjaren tot de 67-jarige leeftijd worden hierbij geschat aan de hand van persoonlijke gegevens. Weduwen- en wezenpensioenen bedragen een bepaald percentage van het maximaal bereikbare aanvullende ouderdomspensioen. Het percentage loopt van 40 voor één nabestaande tot maximaal 80 voor vijf of meer nabestaanden.

De grondslagen voor de pensioenpremie worden vastgesteld door de plaatselijke belastingdienst. Deze int tevens de premie van de zelfstandigen tezamen met de inkomstenbelasting. De vaststelling van de individuele pensioenpunten geschiedt door de plaatselijke algemene ziekteverzekeringsinstellingen. Tevens verzorgen zij de premie-inning voor de werknemers bij de werkgevers, tezamen met die voor de ongevallen- en de ziekteverzekering. De pensioenuitbetaling geschiedt door de Riksförsäkringsverket.

Het pensioenfonds, dat — zoals hiervóór reeds bleek — het beheer heeft over indrukwekkende bedragen, wordt geadmistreerd door drie organen: één voor premies, bijeengebracht door overheidslichamen, één voor werknemerspremies van grotere werkgevers (minimaal 20 employés) en één voor de premie van kleine werkgevers en zelfstandigen. De belegging van de reserves is aldus geregeld, dat de helft van de jaarlijks ontvangen premies mag worden verstrekt aan de premiebetalers in de vorm van leningen met een maximale looptijd van 10 jaar. De rest van de reserves — premies en rente — moet worden belegd in effecten. De leningen aan premiebetalers worden verstrekt door de nationale bank, de handelsbanken, de

(I.M.)

N.V. SLAVENBURG'S BANK

spaarbanken of kredietinstellingen, die alle risico's dragen. De samenstelling van de effectenportefeuille is zo geregeld, dat de kans op liquiditeitsmoeilijkheden zeer gering is. Voorts is belegging in vast goed of in aandelen niet toegestaan, zodat een directe invloed van het fonds op het zakenleven wordt voorkomen.

Aanvullende niet-wettelijke pensioenvoorzieningen

Met de hiervoor omschreven regeling is de koek nog niet op. Algemeen zijn in Zweden de aanvullende niet-wettelijke pensioenvoorzieningen. In juni 1960 werd een overeenkomst gesloten tussen de Zweedse bond van voorlieden en toezichthoudend personeel (SALF), de Zweedse bond van kerkelijk personeel en van technische employés in de industrie (SIF) en het Zweedse werkgeversverbond (SAF) betreffende aanvullend pensioen. Deze overeenkomst heeft vele takken van het bedrijfsleven als voorbeeld gediend.

Het plan — ITP-plan genoemd — houdt het volgende in:

1. Ouderdomspensioen voor mannen tussen de 65 en 67 jaar, voor vrouwen tussen 60 en 67 jaar ter hoogte van 65 pCt. van het laatstgenoten salaris met als bovengrens het $7\frac{1}{2}$ -voudige van de wettelijke basispensioengrondslag; derhalve $7,5 \times 4.800$ Zw. kr. = 36.000 Zw. kr. Vanaf de 67-jarige leeftijd betaalt ITP 10 pCt. van het vorenomschreven laatstgenoten salaris. Van het salarisgedeelte, dat ligt boven 7,5 doch beneden 15 maal de basispensioengrondslag, wordt 32,5 pCt. als pensioen uitgekeerd, zowel vóór als na het bereiken van de 67-jarige leeftijd.

2. Invaliditeitspensioen wordt op dezelfde voet berekend als het ouderdomspensioen. Wettelijke invaliditeitsrenten worden echter gekort.

3. Alleen indien geen recht op weduwenpensioen bestaat op grond van de wettelijke aanvullende pensioenregeling, betaalt ITP op basis van een maximum salaris van 7,5 maal de wettelijke basispensioengrondslag.

Het streven in Zweden is erop gericht — en men is daarin voor een belangrijk deel geslaagd — het onderscheid tussen de pensioenregeling voor de overheid, die een ouderdomspensioen van $\frac{3}{4}$ van het laatstgenoten salaris geeft, en de regelingen in het bedrijfsleven weg te werken, o.a. ten einde de mobiliteit van de arbeid zo groot mogelijk te maken. Men is in Zweden ervan overtuigd, dat de uitzonderingspositie voor ambtenaren niet alleen sociaal-psychologisch, doch eveneens economisch gezien, haar tijd heeft gehad en remmend werkt. Daar de sociale zekerheid voor het overheidsperoneel het grootst was, heeft men deze als uitgangspunt genomen ter beoordeling en omvorming van het sociale-verzekeringstelsel.

Als men weet, dat naast dit alles ook nog de meeste werkgevers ten behoeve van hun werknemers sommenverzekeringen sluiten, dan kan men vaststellen dat de Zweed rustig kan slapen.

Kritische aantekeningen

DE pensioenregelingen zijn niet alleen toereikend, zij komen ook tegemoet aan optimale wensen, terwijl de opzet weloverwogen, doelmatig en uitvoerbaar is. Wanneer ik toch nog kritische aantekeningen zou willen maken, dan gelden deze met name het omslagstelsel, waarop de aanvullende pensioenverzekering voor loontrekkenden en zelfstandigen (A.T.P.), welke de kern uitmaakt van de pensioenregelingen, is gebaseerd. Dit stelsel wordt voor regelingen als de onderhavige hoog geprezen. Dr. W. J. K. Mulders, onlangs gepromoveerd op een proefschrift „Noden van de bejaarden”, bepleit een uit-

breiding van de algemene ouderdomsvoorzieningen en wel in die mate, dat een ieder een welvaartvast pensioen ontvangt ter grootte van 70 pCt. c.q. 40 pCt. van het in zijn actieve periode verdiende inkomen van de gehuwde resp. ongehuwde bejaarde. Om dit te bereiken is zijns inziens een omslagstelsel nodig. Ik vraag mij evenwel af, of dit stelsel — en ik denk hierbij zeker aan Zweden — volledig soelaas biedt.

De bevolking in Zweden loopt sterk terug. De gevoerde bevolkingspolitiek heeft weinig effect. Al het arbeidspotentieel is ingeschakeld ten gevolge van de arbeid van de gehuwde vrouw op grote schaal. Het aantal bejaarden neemt toe en deze tendens zal zich mogelijk nog verder uitbreiden. Daarnaast kan niemand garanderen, dat terugloop in de conjunctuur uitgesloten is. Ook Zweden kent thans een lichte recessie. Er werden enkele bedrijven gesloten. Het regent wel niet, maar druppelen doet het toch. Gevolg van dit alles is, dat de kans aanwezig is, dat in de toekomst een te kleine groep wordt belast met de zorg voor een te grote groep.

De vraag is, of de produktiviteit dusdanig kan worden opgevoerd, of op peil gehouden door mechanisatie of immigratie, dat deze last kan worden opgevangen. De mogelijkheden van immigratie nemen ook af door een steeds meer algemeen wordende stabilisatie c.q. teruglopen van de bevolking in vele Europese landen. Wanneer men de inflatie buiten de deur zou kunnen houden, dan is het kapitaaldekkingstelsel het rechtvaardigste en billijkste systeem, omdat alsdan de gereserveerde waarden gelijk blijven, waardoor de basis voor toekomstige verstrekkingen ongewijzigd blijft. De straks in het arbeidsproces werkzame bevolking wordt dan niet overbelast.

De feitelijkheid is evenwel, dat in vele landen bij herhaling de geldwaarde is teruggelopen. Doch zelfs ondanks dat is het de vraag, of het kapitaaldekkingstelsel of een gemengd systeem niet de voorkeur zou verdienen, óók voor de andere landen dan Zweden, omdat ook daar een teruglopen van de bevolking en een stijging van de leeftijdsgrens zich aankondigt of aanwezig is. Het is om deze reden, dat ik mij afvraag of de opvatting van Dr. Mulders op dit punt niet nader getoetst zou moeten worden. Tevens zou dan hierbij aandacht moeten hebben de vraag, in hoeverre door de intensivering van de communicatie tussen de landen en het vervagen van de grenzen, de arbeidende bevolking nieuwe woongebieden gaat opzoeken of zal gaan opzoeken, waar hun arbeid hoger gewaardeerd wordt. Dit alles kan of zal positief of negatief de omvang van de arbeidende bevolking beïnvloeden.

Verschuiving naar boven van de leerplichtige leeftijd en de meer algemene tendens om door uitvoerige studie of leertijd zich voor te bereiden op de maatschappelijke taken, hebben ongetwijfeld een zekere invloed op de omvang van de bevolkingsgroep, welke aan het arbeidsproces deelneemt. Wanneer bij toepassing van het kapitaaldekkingstelsel de gelden betaald voor toekomstige voorzieningen dusdanig worden belegd, geïnvesteerd of aangewend, dat de waarden gelijke tred houden met de economische ontwikkeling, dan wordt het negatieve effect van de inflatie geringer. Een grote vrijheid voor de besteding van de gelden is dan een noodzakelijkheid. Hierover valt nog veel te zeggen, doch dit alles gaat buiten het eigenlijke doel van deze verhandeling: het geven van informatie ten aanzien van de pensioenregelingen in Zweden.

Utrecht.

Mr. M. H. B. THISSEN.

Enkele feiten met betrekking tot de ontwikkelingslanden en de textielnijverheid

Omschrijving

HET begrip „textielnijverheid”, gebruikt in verband met ontwikkelingslanden, betekent in feite: katoennijverheid. De katoennijverheid is de industrie die uit katoen en uit alle chemische textielgrondstoffen garens en weefsels vervaardigt.

Betekenis van de katoennijverheid der ontwikkelingslanden

De katoennijverheden der ontwikkelingslanden hebben zeker geen overheersende positie in de wereld. Hun voortbrenging steeg verhoudingsgewijs snel in de jaren vijftig, doch nadien lag hun groei op het normale peil der niet-communistische landen en onder dat der communistische landen. Er zijn 27 textielproducerende niet-communistische ontwikkelingslanden, wier gezamenlijke productie van weefsels een kwart lager is dan de weefselproductie van de katoennijverheid der Verenigde Staten.

De productie van de ontwikkelingslanden is overwegend op het binnenland gericht: van hun gezamenlijke weefselproductie werd in 1960 9,5 pCt. en in 1964 9 pCt. uitgevoerd. Deze uitvoer komt voor rekening van slechts vijf ontwikkelingslanden, die zeker niet op de laagste trap staan: India, Pakistan en Egypte hebben 85 pCt. in handen van de totale wefseluitvoer der bovengenoemde 27 ontwikkelingslanden, terwijl de overige 15 pCt. vrijwel geheel voor rekening van Taiwan en Zuid-Korea komt. De totale uitvoer van door de katoennijverheid der 27 ontwikkelingslanden voortgebrachte weefsels bedraagt 12 pCt. van de overeenkomstige uitvoer van alle niet-communistische landen ter wereld. Verreweg het grootste textielproducerend en -exporterend ontwikkelingsland is India.

Artikelpakket en mededinging

Het artikelpakket van de katoennijverheid der ontwikkelingslanden is afgestemd op de behoeften der sterk onderverzadigde binnenlandse markten, die prohibitief beschermd zijn tegen invoer van buitenlandse voortbrengselen. De katoennijverheden van India en Pakistan genieten zulk een bescherming in toenemende mate sedert 1921, toen het toenmalige Brits-Indië fiscale autonomie verkreeg.

De uitvoer der vijf textielexporterende ontwikkelingslanden is voornamelijk gericht op bepaalde standaardkwaliteiten ruwdoek, die door de Westeuropese katoennijverheden bedrukt of anderszins veredeld en daarna wederuitgevoerd worden naar bepaalde ontwikkelingslanden, met name in Afrika, waar nog geen nationale textielnijverheid bestaat. Verreweg de meeste textiel-

producerende ontwikkelingslanden komen aan uitvoer hunner produkten in het geheel niet toe, met name door de uiterst scherpe mededinging op de onderhavige wereldmarkt, die bovendien aanmerkelijk inkrimpt ten gevolge van de — veelal sterk kunstmatig bepaalde — herspreiding van de textielproductie over de wereld.

De zojuist genoemde mededinging, die alle potentiële nieuwe exporteurs afschrikt, wordt bepaald door de zeer omvangrijke uitvoersubsidies van de wel textielexporterende ontwikkelingslanden — die hun verkoop via de prijzen forceren — en door de communistische landen, die de ontwikkelingslanden met veel succes onderbieden. Daarnaast bepalen landen als Spanje en met name ook Portugal, die over bijzondere uitvoerfaciliteiten beschikken, mede het prijspeil van de betrokken wereldmarkt, terwijl ook Hongkong in dit verband dient te worden genoemd.

Vooruitzichten voor de ontwikkelingslanden

De vooruitzichten voor de ontwikkelingslanden op het gebied van de katoennijverheid lijken weinig opwekkend. Hun feitelijke internationale mededingingspositie is uitermate zwak. Dit niet alleen tegenover de communistische landen met hun schier onbeperkte mogelijkheden t.a.v. de prijsstelling, doch evenzeer tegenover de katoennijverheden der westelijke geïndustrialiseerde landen. Het loonpeil in de katoennijverheden der ontwikkelingslanden ligt veelal boven het gemiddelde nationale peil, dank zij de zeer hoge ondernemingswinsten, die behaald worden op de prohibitief beschermde binnenlandse markten. Weliswaar is dit in nationaal verband hoog te noemen loonpeil in de katoennijverheid laag in vergelijking tot dat der westelijke geïndustrialiseerde landen, doch dit verschil wordt meer dan gecompenseerd door de schrikbarende lage arbeidsproductiviteit in de ontwikkelingslanden. In India heeft men in vergelijking tot de Verenigde Staten voor de voortbrenging van één kg garens vijfmaal en voor de productie van één kg weefsel tenminste driemaal zoveel arbeiders nodig. Dit nadeel voor de ontwikkelingslanden krijgt een sterk toenemend accent, omdat de snelle technische ontwikkeling uiterst kapitaalintensieve voortbrengingsmethoden binnen het bereik van de katoennijverheid brengt.

De machineproductiviteit in de meeste ontwikkelingslanden is verhoudingsgewijs laag. India produceert per machine-uur 11 gram garens tegenover 20 gram in de Verenigde Staten en 16 gram in de E.E.G., alsmede 578 gram weefsel tegenover 754 gram in de Verenigde Staten en 784 gram in de E.E.G.

Een belangrijk element in de internationale mededingingspositie der ontwikkelingslanden is de eenzijdige gerichtheid op de grondstof katoen, terwijl chemische grondstoffen een noodzakelijk en snel belangrijker wordend deel van het artikelpakket van de katoennijverheid zijn. Die sterke gerichtheid op katoen in de ontwikkelingslanden vloeit voort

(I.M.)

Uw reserves deskundig belegd: aandelen

uit de sterke georiënteerdheid op de behoefte van de beschermde nationale binnenlandse markt en uit het feit, dat de productie van chemische textielgrondstoffen noodzakelijkerwijs op zeer kapitaalintensieve wijze moet geschieden en dus niet past in het optimale productiepatroon van ontwikkelingslanden. Katoen wordt in de textielexporterende ontwikkelingslanden wel geproduceerd, maar is daar veelal te duur, te schaars en/of van onjuiste kwaliteit. De textielexporterende ontwikkelingslanden zijn in hun katoenteelt veelal niet opgewassen tegen de grote en zeer hoog ontwikkelde productie van ruwe katoen in de U.S.S.R. en — vooral — in de Verenigde Staten. India is in hoge mate aangewezen op de invoer van ruwe katoen uit de Verenigde Staten, omdat de nationale katoen te duur en te schaars is door een jaarlijk zeer lage produktiviteit in de landbouw, frauduleuze omzeilingen der officiële maximum prijzen en door monopolistische marktmanipulaties. Egypte daarentegen produceert ruwe katoenvariëteiten die van veel te hoge kwaliteit zijn voor het uitvoerpakket van de Egyptische katoennijverheid.

Ten slotte dient als mededingingsnadeel voor de textieluitvoerende ontwikkelingslanden genoemd te worden de vanzelfsprekende afkeer der nationale textielondernemers om ten bate van de uitvoer een deel van hun produktiecapaciteit te onttrekken aan de uiterst profijtelijke voortbrenging voor de binnenlandse markt. Men tracht hierin te voorzien, met name in India, door het opleggen van uitvoerverplichtingen en door het toekennen van groot-scheepse uitvoersubsidies. De ervaring leert evenwel dat de betrokken ondernemers de uitvoerfaciliteiten niet gebruiken voor winstmaximalisatie doch slechts voor het via uiterst lage prijzen zo snel en zo gemakkelijk mogelijk vervullen van hun uitvoerplicht. Het is trouwens, gegeven de extreem scherpe mededinging in het voor de ontwikkelingslanden belangwekkende deel van de wereldmarkt onwaarschijnlijk, dat bij een zorgvuldiger verkoopbeleid betere prijzen gemaakt kunnen worden, tenzij het gaat om uitvoer naar tegen extreem laaggeprijsde mededinging beschermde buitenlandse markten.

Het bestaan van uitvoersubsidies in ontwikkelingslanden vindt zonder meer al een verklaring in de bovengenoemde slechte mededingingspositie van hun katoennijverheden in vergelijking tot de westelijke geïndustrialiseerde landen. A fortiori geldt dit, waar ieder der textieluitvoerende ontwikkelingslanden op de wereldmarkt moet concurreren tegen de kunstmatig zeer lage uitvoerprijzen van andere textieluitvoerende ontwikkelingslanden, van communistische landen, van Spanje en Portugal alsmede van Hongkong.

In bepaalde gevallen zal wellicht ook de onjuiste valutawaardering een deel van de uitvoersubsidies verklaren. Een poging evenwel in India om het stelsel van uitvoersubsidiëring voor de katoennijverheid af te schaffen bij de jongste devaluatie van de Roepij van R. 4,76 tot R. 7,50 per U.S. \$ heeft slechts geleid tot een stagnatie van de textieluitvoer, naar verluidt in afwachting van de wederinvoering van een subsidiestelsel. Wij zijn dan ook niet geneigd het valuta-element in de uitvoersubsidiëring te overschatten.

Tot zover een generaliserende opsomming van een aantal feiten op het betrokken gebied. Feiten, die men zal moeten betrekken in een genuanceerde benadering van het onderhavige deel van het grote en wezenlijke ontwikkelingsvraagstuk, wil men resultaten bereiken en nutteloze schade voorkomen.

Arnhem.

Dr. J. KNOESTER.

Veranderingen in de internationale arbeidsverdeling en de textielindustrie

ONTWIKKELING en groei betekenen per definitie een verandering. Economische ontwikkeling impliceert een verandering van de produktiestructuur. Toeneming van de welvaart beïnvloedt de vraag naar producten van de verschillende sectoren van economische activiteit op ongelijke wijze. De relatieve achteruitgang van de landbouwsector die wij kunnen constateren in ons eigen land wordt veroorzaakt door de verhoudingsgewijs langzaam groeiende vraag naar agrarische producten en de veel snellere stijging van de behoefte aan industrieproducten en bepaalde diensten.

Dit verschijnsel doet zich niet alleen voor op nationaal niveau; het is al evenzeer kenmerkend voor de gehele wereldeconomie, al kan de intensiteit van de structuurverandering van land tot land verschillen. De verandering van de vraagstructuur bij stijgende welvaart heeft ingrijpende gevolgen ook voor de wereldhandel. De landen die in overwegende mate primaire producten exporteren, zien hun uitvoermogelijkheden slechts zeer langzaam toenemen, langzamer dan hun invoerbehoefte (grotendeels bestaande uit niet-primaire goederen) stijgt. Hoewel de situatie voor mineralen iets gunstiger ligt dan voor de agrarische exporten, moet toch worden geconstateerd dat vrijwel alle landen die voornamelijk primaire producten uitvoeren met een structureel handelsbalanstekort te kampen hebben.

Zoals algemeen bekend is, betreft het hier vooral de ontwikkelingslanden, die voor bijna 90 pCt. van hun export naar de welvarende landen op primaire producten zijn aangewezen. De handelsbalansen van de ontwikkelingslanden zijn alleen gezond te maken door een verbreding van de samenstelling van het exportpakket met goederen waarnaar voldoende vraag bestaat. Naast enkele diensten (zoals toerisme) zullen dit vooral industriële goederen moeten zijn. Een evenwichtige groei van de wereldeconomie vereist, dat een voortgaande verandering in de internationale arbeidsverdeling kan plaatsvinden; hiermee zijn niet alleen de ontwikkelingslanden maar ook de reeds welvarende landen gebaat.

In welke sectoren zullen de veranderingen in de wereldarbeidsverdeling zich in de komende jaren het duidelijkst gaan c.q. moeten gaan manifesteren? Welke bedrijfstakken bieden aan de ontwikkelingslanden de beste mogelijkheden om hun zwakke exportpositie te versterken? In deze korte uiteenzetting wil ik slechts drie bepalende factoren noemen: (a) de produktietechniek moet zoveel mogelijk

(I.M.)

VEREENIGD BEZIT VAN 1894

overeenstemmen met de beschikbaarheidsverhouding van de produktiefactoren, overeenkomstig het beginsel van de comparatieve voordelen; in concreto wil dit zeggen dat bedrijfstakken, waarvoor produktietechnieken bekend zijn die relatief veel (ongeschoolde of halfgeschoolde) arbeidskrachten vragen, de voorkeur genieten; (b) de kwaliteit van het produkt moet zodanig zijn, dat het zich op de wereldmarkt een duurzame plaats weet te veroveren; dit wijst in de richting van bedrijfstakken waarin men reeds een zekere ervaring en vaardigheid heeft verworven; (c) de vraag naar het produkt moet een niet te lage (bij voorkeur hoge) inkomenselasticiteit vertonen, aangezien zich anders weldra dezelfde problemen zouden gaan voordoen als er thans bestaan met betrekking tot de primaire produkten; naarmate de geleidelijke teruggang van de betreffende bedrijfstak in de reeds geïndustrialiseerde landen meer tijd vergt, zal het tempo waarmee de totale vraag stijgt van groter belang worden.

Ik meen dat de textielindustrie één van de bedrijfstakken is waarin voor een aantal ontwikkelingslanden goede mogelijkheden liggen om in een nieuwe internationale arbeidsverdeling te participeren. De textielindustrie is een oude tak van bedrijf, waarin relatief arbeidsintensieve produktieprocessen bestaan. Het is in dit verband niet van doorslaggevend belang dat er eveneens zeer moderne, veel kapitaal vereisende, produktiemethoden bestaan, maar dat het ook op meer arbeidsintensieve wijze kan. Voorts hebben vele ontwikkelingslanden al de nodige ervaring op dit terrein; er vindt reeds regelmatig export van textielgoederen plaats, zij het in bescheiden omvang. De inkomenselasticiteit van de vraag is niet uitzonderlijk hoog, maar evenmin laag te noemen. Bovendien is de omvang van de sector zodanig, dat ook bij een gedeeltelijke verplaatsing van de produktiecentra uit de welvarende landen naar de jonge landen voor deze laatste een niet onaanzienlijke afzetruimte wordt geschapen.

TER voorkoming van misverstand wil ik enkele punten nog eens onderstrepen. Bij het bepalen van de richting van een nieuwe arbeidsverdeling gaat het primair om de comparatieve voordelen, en niet om absolute voordelen. Indien bijvoorbeeld bij een gegeven wisselkoers een ontwikkelingsland alle binnen het bereik liggende industrieprodukten alléén tegen een hogere prijs zou kunnen voortbrengen dan de huidige producenten, dan wil dat slechts zeggen dat de wisselkoers moet worden aangepast totdat voor een voldoende grote produktie-omvang ook een absoluut voordeel wordt verkregen en de betalingsbalans in evenwicht komt. Aangezien om meerdere redenen een algemene devaluatie ongewenst kan zijn voor de betreffende ontwikkelingslanden, kan in bepaalde omstandigheden een gerichte, partiële devaluatie worden toegepast (multiële wisselkoersen; exportsubsidies). Ten tweede

wil ik beklemtonen dat het niet alleen de textielindustrie is die voor landverhuizing (of beter continentverhuizing) in aanmerking komt, terwijl voorts waarschijnlijk wel het grootste deel maar niet noodzakelijkerwijs de gehele industrietak verplaatst dient te worden. Gedetailleerd onderzoek moet uitmaken, welke fasen en onderdelen van de textielproduktie in de industrielanden moeten worden gehandhaafd. Ten derde moet de verandering van de wereldarbeidsverdeling als een geleidelijk verloopend proces worden gezien. Voor de te verplaatsen textielindustrie betekent dit dat (a) geen uitbreiding van de produktiecapaciteit meer wordt ondernomen, en dat (b) de bestaande produktie in de loop van bijvoorbeeld 10 tot 20 jaar tot nul wordt gereduceerd.

De doelbewuste aanpassing van de produktiestructuur aan de zich wijzigende internationale arbeidsverdeling kan op moeilijkheden stuiten indien één industrieland dit individueel nastreeft. De vrijheid van handelen kan beperkt zijn, zoals bijv. voor de E.E.G.-landen. In het ideale geval zou gecoördineerde actie binnen het kader van de U.N.C.T.A.D. of van het G.A.T.T. plaatsvinden. Toch is de vrijheid van handelen doorgaans niet zo beperkt als soms gesuggereerd wordt. Deze vrijheid wordt echter eerder misbruikt dan gebruikt. Een voorbeeld hiervan is te vinden in de onlangs door de regering aangekondigde maatregelen die tegen de textielinvoer uit Hongkong en andere Aziatische landen zijn of zullen worden genomen (*Nota betreffende de K.R.L.-industrie aan de Tweede Kamer; zitting 1967, no. 9139, dd. 25 mei*). Hoewel het duidelijk is dat de huidige moeilijkheden in de Nederlandse textielindustrie niet toegeschreven kunnen worden aan de textielinvoer uit ontwikkelingslanden, wordt niettemin verklaard dat „het reeds bestaande scherpe toezicht” op textielinvoer uit deze landen waar nodig nog zal worden geïntensiveerd. Dezelfde nota vermeldt in twee bijlagen ook de feitelijke invoercijfers voor industrie-garens en voor afgewerkte K.R.L.-weefsels en huishoudgoederen; de invoer uit ontwikkelingslanden (inclusief Japan) bedroeg hiervan in 1966 resp. 2 (inderdaad: twee) en 5 pCt. Toelichting overbodig.

„Verschillende verderstrekkende invoerbeperkende maatregelen (zijn) genomen om de Nederlandse industrie tegen een te onereuze concurrentie uit bedoelde gebieden te beschermen” (*Nota, blz. 7*). Onze toegeeflijke regering was nog wel bereid om onereuze concurrentie toe te laten, maar nu wordt het toch al te onereus (zie bovenstaande percentages). Dat door een dergelijk beleid de moeilijkheden van een welvarend land worden afgewenteld op de schouders van minder-welvarende is alleen maar moreel verwerpelijk; dat dit beleid een noodzakelijke verandering in de internationale arbeidsverdeling poogt tegen te houden, stempelt het tot kortzichtigheid.

Leidschendam.

H. LINNEMANN.

(I.M.)

BELEG INTERNATIONAAL
BELEG IN **Interunie**

...EINDE ZEVENDE TIJDVAK...
...INDIEN...
...VRIJ...
...WEL...
...TE...
...EVL...

N.V. Internationale Beleggings Unie „Interunie”, Postbus 617, Den Haag

Overheidsinvesteringen en prioriteiten

DR. P. C. van den Noort behandelt in *E.-S.B.* van 29 maart 1967 de vraag, welke criteria de overheid dient aan te houden bij het bepalen van investeringsprioriteiten. Met behulp van enige rekenvoorbeelden komt hij tot de conclusie, dat het rendementscriterium leidraad moet zijn. Dit criterium zou volgens hem ook voor elke particuliere ondernemer leidraad zijn. Zijn argumentatie komt mij niet in alle opzichten geslaagd voor. Wellicht dat enkele opmerkingen hem aanleiding kunnen geven zijn argumentatie te verbeteren.

1. In de eerste paragraaf spreekt Dr. Van den Noort over enige *gelijksoortige* projecten; in de derde paragraaf over „alternatieve voorstellen voor de uitvoering van...”. Het lijkt me minder juist in beide gevallen van prioriteiten te spreken. Bij de overheid bedoelt men met dit begrip als regel de gewenste volgorde der uit te voeren werken en niet de wijze, waarop het gekozen werk zal worden uitgevoerd.

De beslissing over de vraag of een straat 6, 8 of 10 meter breed zal worden, kan op uiteenlopende gronden worden genomen. Gronden die analoog kunnen zijn aan die, welke de keus op een bepaald merk en een bepaald type auto laten vallen.

Gaat het om de *volgorde* van *meerdere* aan te leggen straten, dan kunnen daarvoor prioriteitscriteria gelden. Als *regel* zal de overheid zich door één van de 4 in de eerste paragraaf genoemde criteria laten leiden. De overheid heeft andere criteria, zoals de dringendheid van het project en de situatie op de arbeidsmarkt.

Zou de keus op commerciële basis bepaald moeten worden, dan dient ook nog in de overwegingen betrokken te worden, het verlies dat ontstaat, doordat een uitgesteld project ten gevolge van het uitstel wellicht minder rendement oplevert.

2. In de vierde paragraaf zegt Dr. Van den Noort — Eckstein aanhalende —: „Dit proces heeft twee kanten, een batenkant, bestaande uit het nut van die nieuwe goederen en een kostenkant, bestaande uit het nut van die goederen die nu niet kunnen worden voortgebracht”. Dit laatste is, wanneer we „kunnen” weglaten, volkomen juist. Maar... hij zegt niet, hoe dit „nut” gemeten en vergeleken kan worden. Hoe moet de overheid het „nut” van een groter aantal woningwoningen afwegen tegen het „nut” van een groter particulier autopark? De argumenten en de berekeningen van Dr. Van den Noort zijn alle op *geld* gebaseerd en dat is heel iets anders. Een saldo aan „nut” behoeft geenszins samen te vallen met een geldelijk exploitatiesaldo. Het „nut” van een overheidsbedrijf kan best zo groot zijn, dat een jaarlijks exploitatieverlies verantwoord is.

3. Bij zijn op het geld gebaseerde berekeningen maakt Dr. Van den Noort gebruik van het „alternatieve-kostenprincipe”. De wijze, waarop hij dit principe in tabel 4 toepast, komt me aanvechtbaar voor. Dit principe is in combinatie met de „toerekeningsleer” geïntroduceerd om de marktprijzen van de produktiefactoren te verklaren,

zonder terug te moeten vallen op een op de kosten gebaseerde waardeleer. Alles moest uit het „nut” worden verklaard. Produktiefactoren hebben geen „nut” en kunnen dus ook geen marktprijs krijgen op basis van hun „nut”. Hun waarde is een „afgeleide”. Afgeleid van het „nut” van het tot stand gekomen produkt, welks opbrengst aan de produktiefactoren wordt „toegerekend”. Maar omdat voor een ondernemer de produktie alleen zin heeft, wanneer de verwachte opbrengst hoger is dan de te maken kosten, moest de te verklaren marktprijs lager zijn dan de „toegerekende” opbrengst. Men loste dit probleem op, door aan de produktiefactoren de opbrengst van het „gederfde nut” als grenswaarde „toe te rekenen”, d.w.z. het „nut” van het niet tot stand gekomen produkt. Deze theorie heeft terecht veel bestrijding ondervonden. Eén van de bezwaren, die er tegen aangevoerd kan worden, is, dat dit alternatieve produkt niet tot stand komt en daardoor niet op de markt verschijnt en daar geen marginale koper ontmoet, die het „nut” van dit produkt in een hoeveelheid geld waardeert, zodat niet bekend wordt, welk „nut” gederfd wordt.

Als verklaring voor de marktprijzen van de produktiefactoren schiet het „alternatieve-kostenprincipe” tekort. Als „alternatief-opbrengstenprincipe”, waartoe Dr. Van den Noort het wil transformeren, kan het een bruikbare *verklaring* zijn voor de keuze van het te produceren produkt, mits men ervan uitgaat, dat de prijzen van de produktiefactoren reeds gegeven zijn en onder „opbrengst” de *verwachte* opbrengst verstaan wordt. Men mag dan niet, zoals Dr. Van den Noort doet, voor project E de kosten bepalen op basis van de „toerekeningsleer” en voor project A op basis van het „alternatieve-kostenprincipe”. Kostenberekeningen dienen gemaakt te worden op basis van de reeds gegeven prijzen. De ondernemer verkrijgt de produktiefactoren immers ook tegen marktprijzen.

4. Op de in tabel 4 uitgevoerde correctie van tabel 3 valt ook rekenkundig wel iets af te dingen. Wanneer men wil calculeren op basis van de „alternatieve kosten”, dan moet men als kosten rekenen het „nut”, dat verkregen had kunnen worden, door de *gebruikte produktiefactoren* een andere aanwending te geven. Voor het maken van een juiste vergelijking is het nodig, dat voor het alternatieve project dezelfde hoeveelheden produktiemiddelen nodig zijn. Dit is met de projecten A en E duidelijk niet het geval. Project E levert jaarlijks een groter netto „nut” op ter waarde van f. 280.000, maar daarvoor zijn jaarlijks voor f. 8 mln. bijkomende produktiefactoren nodig. Voor een juiste vergelijking zullen we het „nut” van project E moeten vergelijken met de som van het „nut” van project A en het „nut”, dat verkregen had kunnen worden door genoemde f. 8 mln. aan additionele produktiefactoren een andere aanwending te geven. Volgens de „toerekeningsleer” moet de mééropbrengst, welke ontstaat door toevoeging van een grotere hoeveelheid van een bepaalde produktiefactor aan *deze* produktiefactor worden „toegerekend” en in het gegeven voorbeeld dus niet aan de factor kapitaal, waarvan de benodigde hoeveelheid voor beide projecten gelijk is.

Dr. Van den Noort zegt in de derde paragraaf: „Gezien de toenemende kosten bij het aantrekken van kapitaal verdient m.i. dat project de voorkeur dat de hoogste rente kan dragen, omdat dit het project is dat ook nog uitgevoerd kan worden als het rentepercentage werkelijk zo hoog opgelopen zou zijn”. Maar met meer recht kan worden gezegd: „Gezien de toenemende kosten bij het aantrekken van produktiefactoren verdient dat project de voorkeur dat

de hoogste kosten kan dragen, omdat dit het project is dat ook nog uitgevoerd kan worden als het kostenpeil werkelijk zo hoog opgelopen zou zijn". En dan zou ik tabel 3 als volgt kunnen corrigeren.

	Project	
	A	B
	(bedragen × f. 1.000)	
Benodigd kapitaal	2.000	2.000
Jaarlijkse bruto opbrengsten	1.120	9.400
id. afschrijvingskosten (5 pCt.)	100	100
id. rentekosten (5 pCt.)	100	100
id. ondernemerswinst	92	92
id. overige kosten	800	8.800
Verhoging id. id. (3½ pCt.)	28	308

Volgens deze correctie is de baten/kostenverhouding voor beide projecten 1 en zijn ook de „alternatieve kosten” voor beide projecten gelijk. Er zijn ook andere correctie-mogelijkheden. Ik heb deze eveneens om aan te toonen, waarheen de rekenmethode van Dr. van den Noort ons voert. Bij mijn getallenvoorbeeld levert geen van de vier door Dr. Van den Noort genoemde criteria een voorkeur voor één van beide projecten. Maar project A verdient duidelijk de voorkeur in geval van een ruime kapitaalmarkt en overspanning op de arbeidsmarkt; project E verdient de voorkeur in geval van kapitaalschaarste en ruime arbeidsmarkt. Dit met het voorbehoud, dat er geen andere beleidsoverwegingen een rol spelen.

5. In beginsel behoeven voor de groei van het nationaal produkt geen produktiefactoren aan hun huidige bestemming te worden onttrokken. De produktie van het nationaal produkt is een zich continu *herhalend* proces en het gaat erom dit proces continu te *verbeteren*. Verbruikte grondstoffen, machines e.d. dienen door betere vervangen te worden. Het benodigde kapitaal zou uit de afschrijvingen beschikbaar moeten zijn. Dit is niet altijd het geval. Hiervoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen: a. bij een aantal misinvesteringen kan er niet of niet voldoende worden afgeschreven; b. een deel van de afschrijvingen wordt ontspaard; c. bij het bepalen van de af te schrijven bedragen wordt als regel geen rekening gehouden met de inflatiefactor. Hierdoor ontstaan tekorten, die door besparingen elders gecompenseerd moeten worden. Levenskrachtige bedrijven zullen de inflatiefactor trachten te pareren door winstreserveringen, die tezamen met de afschrijvingen de investeringen mogelijk moeten maken.

Het is de functie van de kapitaalrente om het kapitaal naar de gewenste plaatsen te doen vloeien. De overheid kan ook van dit middel gebruik maken, maar deze kan de benodigde middelen ook door belastingheffing verkrijgen. In het laatste geval hoeft de overheid geen rente te betalen en vervalt deze kostenfactor in de calculaties. Ook de factor „gederfd rente-inkomen” kent de overheid niet. De overheid heft immers geen belasting om een rente-inkomen te verwerven.

6. Voor de overheid gelden *beleidsoverwegingen*, die niet in rendementsoverwegingen zijn weer te geven. Het bepalen van prioriteiten en het bepalen van de mate, waarin produktiefactoren aan de particuliere sector onttrokken zullen worden ten gunste van de overheidssector geschiedt op politieke overwegingen. Wanneer „het totale bedrag der overheidsinvesteringen in een zekere sector is vastgesteld”, dan is daar de keuze reeds in belangrijke mate aan voorafgegaan.

INTERN TRANSPORT TRANSPORTWERKTUIGEN

TRANSPORTA

Postbus 3, Jutphaas, Tel. (03471) 4 86
(I.M.)

Dr. Van den Noort doet het voorkomen, alsof de overheid een gewone particuliere ondernemer is en komt dan met een betoog, dat voor een particuliere ondernemer zou moeten gelden. Hij probeert wel zijn betoog te baseren op de doelstelling „het nationaal produkt zo groot mogelijk te maken”, maar deze opzet is weinig geslaagd, omdat hij geen poging doet het nationaal produkt te kwantificeren. Zijn betoog geeft geen antwoord op de vraag: „Wat is meer: 2 woningwetwoningen of 1 villa?”

Zijn betoog is gebaseerd op het particuliere winststreven, door hem „rendementscriterium” genoemd. Dit winststreven geldt niet voor de overheid. Het geldt alleen voor de particuliere ondernemer. Maar deze zal er in het algemeen m.i. verstandiger aan doen het baten/kostencriterium te hanteren, oftewel het winstmargecriterium. De gegeven voorbeelden betreffen immers vóórcalculaties en het valt af te wachten of de verwachtingen uitkomen. De kapitaallasten liggen voor een reeks van jaren vast; de andere kosten zijn op korte termijn variabel. Een stijging van 5 pCt. doet voor project B de ondernemerswinst in verlies omslaan, terwijl project A in dat geval nog f. 80.000 ondernemerswinst zou opleveren.

Het kiezen voor het hoogste verwachte rendement tuigt niet altijd van wijs ondernemersbeleid. Er zijn voorbeelden te over van ondernemers, die in korte tijd vele miljoenen hebben „verdiend”, maar nog veel sneller alles hebben verloren.

Emmen.

J. KUITERMAN.

Naschrift

AUTEURS beleven zelden het genoegen dat ze in kritieken geholpen worden om hun „argumentatie te verbeteren”. Dit scheen nu eens het geval te zijn met het ingezonden stuk van de heer Kuiterman, maar ook hier bleek de schijn te bedriegen. Het „verbeteren van de argumenten” blijkt bij deze schrijver namelijk een eufemisme te zijn voor een radicale herziening van de conclusies. Ik heb de argumenten van de heer Kuiterman, op grond waarvan ik mijn conclusies behoorde te herzien, bekeken, maar ze waren voor mij niet overtuigend. Ik meen ze te kunnen weerleggen.

Ik zou willen beginnen met het signaleren van een fundamenteel misverstand, nl. het feit dat het begrip „kosten” verward wordt met „uitgaven”: zijn er geen uitgaven dan zouden er geen kosten zijn. De heer Kuiterman zegt namelijk dat in geval de overheid kapitaal verkrijgt door belastingheffing, de overheid geen rente hoeft te betalen en dus de rendekostenfactor in de calculaties vervalt. Ook de factor gederfd rente-inkomen kent de overheid volgens schrijver niet, omdat de overheid geen belasting heft om rente-inkomen te verwerven.

Als men de overheid ziet als een orgaan dat het wel van de gehele gemeenschap moet bevorderen, blijkt het misverstand onmiddellijk. Als de overheid kapitaal onttrekt aan de particulieren dan zijn er nationaal-economisch gezien wel degelijk kosten, omdat de opbrengst die de particulieren er mee gehaald zouden hebben nu verloren gaat. De overheid heeft voorts een groot aantal (alternatieve) bestemmingen voor het verkregen kapitaal.

(wegen, kanalen, bruggen, tunnels, dijken, ruilverkavelingen, scholen, kazernes enz.). Als ze het kapitaal steekt in het eerste van deze projecten dan gaat de opbrengst die ze met dit kapitaal had kunnen verkrijgen bij de andere projecten verloren. Dit offer vormt de kapitaalkosten bij het eerste project. Hoewel er dus geen rente-uitgaven worden gedaan zijn er nationaal-economisch wel dezelfde kosten. In deze passage ligt eigenlijk ook de reden besloten waarom ik de term „alternatieve kosten” zou willen schrappen uit het economisch woordgebruik en zou willen vervangen door „alternatieve opbrengsten”.

Er is nog een tweede misverstand dat hier nauw bij aansluit. De heer Kuiterman verwijt mij dat ik de overheid beschouw als een soort particuliere ondernemer, die het particulier rendementscriterium hanteert. Dit is een onjuiste interpretatie van mijn verhaal, maar dit is geen verwijt aan de heer Kuiterman. Ik had mij duidelijker dienen uit te drukken. De overheid kan uitstekend de ondernemersfunctie vervullen, d.i. een „Neue Kombination” of een „innovation” tot stand brengen. Dit is geheel vergelijkbaar met de activiteit van de particuliere ondernemer. Het verschil ontstaat bij de calculatie van kosten en baten; de particulier kijkt alleen naar de voor- en nadelen die hij persoonlijk heeft; de overheid echter stelt een nationaal-economische kosten- en batenberekening op, die sterk kan verschillen van de berekening van een particulier.

Het derde punt bij de kosten- en batenberekening is een merkwaardig hardnekkige zaak in de literatuur, die ik zou willen noemen „onbewuste verschuiving van het probleem”. Ik had een getallenvoorbeeld gegeven, dat ik hier zal herhalen. In de huidige situatie gelden de volgende bedragen voor de projecten A en E.

	Project	
	A	E
	(bedragen × f. 1.000)	
Benodigd kapitaal	2.000	2.000
Jaarlijkse bruto opbrengsten	1.120	9.400
Jaarlijkse kosten, excl. rente	900	8.900
Rentekosten (5 pCt. markrente)	100	100

De heer Kuiterman zegt dan, en hij is in goed gezelschap: „..... project A verdient duidelijk de voorkeur in geval van een ruime kapitaalmarkt en overspanning op de arbeidsmarkt; project E verdient de voorkeur in geval van kapitaalschaarste en ruime arbeidsmarkt”. Het merkwaardige hiervan is, dat ik een berekening van kosten en baten heb gegeven voor de *bepaalde* situatie van dit ogenblik; de situatie op de arbeids- en kapitaalmarkt is er via de prijzen van „inputs” en „outputs” volledig in verwerkt. De heer Kuiterman zegt dus eigenlijk dat in een *andere* situatie de berekening wel eens anders zou kunnen uitvallen. Dit verbaast mij niet, maar ik heb er bezwaar tegen als men hieruit de conclusie trekt dat het rendementscriterium niet deugt. Men kan dit criterium in de nieuwe situatie even goed toepassen en dan eventueel merken dat de prioriteitsvolgorde is veranderd. Dit zal niet per se zo zijn. Het zal er immers van afhangen in hoe sterke mate de diverse kosten- en batencomponenten zullen veranderen. Door een lijstige of onbewuste verschuiving naar een ander probleem, weerlegt men echter niet de oplossing van het in feite gestelde probleem.

Het is vaak zo dat men redeneert dat bij de zeer ruime arbeidsmarkt het project gekozen dient te worden dat veel arbeid vergt. Dit behoeft geenszins in strijd te zijn

met mijn idee. Het is immers zo dat in die toestand de loonkosten laag zijn en projecten met relatief veel arbeid dus een hoger rendement kunnen hebben dan in geval de arbeidsmarkt overspannen is.

Als een project op diverse manieren kan worden uitgevoerd, als er vele plannen zijn (bijv. ook het geval van de heer Kuiterman met zijn straten die 6, 8 of 10 meter breed kunnen zijn), is er sprake van een keuzevraagstuk. Ik kan niet inzien waarom hierbij geen baten- en kostenberekening gebruikt zou kunnen worden. Ook de punten van de schrijver (dringendheid van het project, de situatie op de arbeidsmarkt) veranderen hieraan m.i. niets. Als een project dringend is, betekent dit dat men de baten ervan zeer hoog waardeert; als de arbeidsmarkt zeer ruim is (werkloosheid heerst) kan door de lagere arbeidskosten een project bij berekening zeer rendabel blijken. Het feit dat de overheid zich door géén van de vier genoemde criteria laat leiden (bewering van de heer Kuiterman), is ook geen weerlegging van mijn verhaal. In de eerste plaats is het nog niet zo zeker dat ze dat niet doet, en als ze dit inderdaad nalaat is dit zoveel te erger voor haar beleid.

Het is een bekend chapter uit de economische leerboeken dat nut niet rechtstreeks te meten is. Schrijver heeft dus volkomen gelijk als hij stelt dat ik dat niet kan. Hij zal echter ook wel weten op welke wijze men dit probleem heeft opgelost. De basis van deze oplossing vormt de bekende leer der „indifferentiecurven”. Ondanks deze theorie is het wel wat veel gevraagd om aan te geven: „Wat is meer: 2 woningwetwoningen of 1 villa?”. Ik heb dit niet gedaan, omdat dit niet ter zake doet in een algemene uiteenzetting, wel bij toepassingen ervan. Het is echter zo dat dit bovendien een vage vraag is. Wat bedoelt de schrijver: het nut of de waarde die die behuizingen hebben als men ze nieuw gaat bouwen of als men ze wil gaan afbreken omdat er een weg moet komen; en is dit het geval voor het jaar 1935, 1950 of 1965, in Emmen of Heemstede enz.? Er is niet zoiets als absoluut nut of absolute waarde van woningwetwoningen of villa's.

Bij het proces van vooruitgang speelt kapitaal een grote rol, omdat hiermee de noodzakelijke re-allootatie van produktiefactoren bewerkstelligd moet worden. De heer Kuiterman betwijfelt of dit wel nodig is. Ik kan hem voorbeelden noemen. Hij dient zich slechts af te vragen hoe en waar de *betere* grondstoffen, machines die hij noemt, gemaakt worden om te begrijpen dat er grote verschuivingen achter schuil kunnen gaan: van werktuigindustrie naar de elektronische industrie, van kolenmijnen naar aardgasbedrijven enz. De heer Kuiterman zou er goed aan doen bovendien het bekende boek van Fourastié: *Le grand espoir du XXIème siècle*, te raadplegen.

BRENGT men nu de diverse punten over (1) kosten en baten en (2) kapitaal bijeen, dan blijft nog de vraag: welk criterium? Volgens de heer Kuiterman schijnt de overheid zich deze vraag niet te stellen. Als dit zo is, dient hier wijziging in te komen. Ik heb gesteld dat men het traditionele baten/kosten criterium niet moet hanteren omdat men dan de kapitaalkosten niet juist in rekening brengt; de heer Kuiterman wil echter dit criterium handhaven maar berekent de kapitaalkosten dan ook verkeerd, zoals ik heb getracht aan te tonen. Ik zie daarom geen reden mijn verhaal over de investeringscriteria te herzien. Ik geloof dan ook niet dat de opmerkingen van de heer Kuiterman kunnen leiden tot een verbetering van mijn argumentatie.

Wageningen.

Dr. P. C. VAN DEN NOORT.

Geld- en kapitaalmarkt

GELDMARKT

EN der in het oog springende aspecten van de wed-ijver op de geldmarkt tussen Staat, lagere overheid en banken sinds het begin van het jaar is geweest, dat de Staat door middel van plaatsing van ruim f. 750 mln. 2-, 3- en 5-jarige schatkistbiljetten het leeuwedeel van de beschikbare middelen tot zich heeft getrokken tegen een per saldo licht gedaalde rente. Dit laatste kan de lagere overheid niet zeggen. Haar vraag naar kasgeldleningen van 1 jaar en minder, die zo nu en dan weer vrij intensief werd, geschiedde in de afgelopen maanden tegen aantrekkelijke tarieven. Na de scherpe daling medio maart tot 5 pCt., $5\frac{1}{4}$ pCt. en $5\frac{3}{8}$ pCt. voor resp. 1-, 3- en 6-maands kasgeldleningen aan gemeenten trad nadien geleidelijk enige stijging op tot resp. $5\frac{3}{8}$ pCt., $5\frac{7}{8}$ pCt. en 6 pCt. voor genoemde termijnen.

Het optreden van de banken wordt de laatste maanden gekenmerkt door het frequenter gebruik dat wordt gemaakt van de door De Nederlandsche Bank geboden faciliteit om dollarswaptransacties aan te gaan, door het vrijwel voortdurend zware beroep op de kredietfaciliteiten van De Nederlandsche Bank, door de toeneming (ten opzichte van februari en maart) van het bedrag aan bij de Centrale Bank verdisconteerd papier, door concurrentie op het terrein van de depositotarieven en door intoring op de uitzettingen in het buitenland. Deze intoring vermindert de mogelijkheden voor de banken om gelden in het buitenland op te nemen, omdat De Nederlandsche Bank aan de banken niet toestaat meer middelen uit het buitenland aan te trekken dan aldaar door hen zijn uitgezet. In het eerste kwartaal 1967 zijn de uitzettingen van de banken in het buitenland met f. 487 mln. teruggelopen, waartegenover hun schulden aan het buitenland met f. 286 mln. verminderden. Het feit, dat de Euroguldennoteringen thans beneden de binnenlandse geldmarkttarieven liggen houdt hiermede verband.

KAPITAALMARKT

HET uitbreken van de vijandelijkheden in het Midden Oosten heeft tot vrij heftige reacties op de internationale beurzen geleid, zowel voor aandelen als obligaties. Voordien was echter, ook internationaal, het proces van rentedaling voorlopig tot staan gekomen.

Het bedrag van de jongste $6\frac{1}{4}$ pCt. lening van de Bank voor Nederlandsche Gemeenten, waarop op 1 juni de inschrijving à 99 openstond, was gesteld op f. 100 mln. met het recht het leningsbedrag bij gebleken belangstelling te verhogen tot maximaal f. 150 mln. Het leningsbedrag werd per saldo vastgesteld op f. 130 mln. en de inschrijvingen zullen geheel worden toegewezen. Betekent dit nu dat de lening is geslaagd of niet? De marktbeoordeling is blijkbaar nogal uiteenlopend geweest, want naarmate de in-

schrijfdatum naderde, werd de beurs omtrent het slagen steeds pessimistischer. De afbrokkeling der obligatiekoersen was hieraan niet vreemd. Toch kwam het leningsbedrag boven het minimum uit. Het feit echter, dat daags na de inschrijving onofficieel betrekkelijk grote posten ter beurze verhandeld werden op koersen die $\frac{5}{8}$ pCt. beneden de emissiekoersen lagen, duidt erop dat de lening kennelijk niet zo goed geklasseerd was en dat de nodige bedragen dus in niet-vaste handen terecht waren gekomen.

KOERSSTAAT

Indexcijfers aandelen. (1953 = 100)	29 dec. 1966	H. & L. 1966	27 mei 1967	2 juni 1967
Algemeen	270	319 — 268	305	300
Internationale concerns	351	416 — 343	393	383
Industrie	269	322 — 270	310	309
Scheepvaart	108	120 — 107	110	107
Banken en verzekering	154	174 — 155	169	166
Handel enz.	138	159 — 138	155	151

Bron: A.N.P.-C.B.S., Prijscourant.

Aandelenkoersen a).

Philips	f. 78,70		f. 90,—	f. 87,65
Uniever, cert.	f. 86		f. 92,50	f. 90,05
Kon. Petroleum	f. 122,40		f. 133,30	f. 128,35
A.K.U.	f. 53,80		f. 51,05	f. 50,20
K.L.M.	f. 352		f. 389,—	f. 371,—
Hoogovens, n.r.c.	f. 55,60		f. 76,60	f. 75,80
E.M.S., nieuwe	—		f. 23,80	f. 22,80
Kon. Zout-Ketjen	463		580	568
Zwanenberg-Organon	f. 152,70		f. 186,—	f. 185,—
Robeco	f. 193		f. 206,75	f. 205,10

New York.

Dow Jones Industrials	786	910 — 786	870	863
-----------------------------	-----	-----------	-----	-----

Rentestand.

Langlopende staatsobligaties b)	6,43		6,09	6,10
Aandelen: internationales b) ..	5,0		4,5 c)	
lokales b)	5,1		4,5 c)	
Disconto driemaands schatkist- papier	5		4½	4½

a) Aangepast voor kapitaalwijzigingen.

b) Bron: Amsterdam-Rotterdam Bank.

c) 15 mei 1967.

Drs. R. L. BOISSEVAIN.

Rectificatie

In het artikel „Vlaamse visie op de ontwikkelingsproblematiek” van Drs. J. H. van Ommen in *E.-S.B.* van 31 mei 1967, is de zin die begint op blz. 574, derde kolom, 17e regel van boven, verkeerd afgedrukt. Er staat: „Dit zou ook de vraag van „multi- of bilaterale hulpverlening” kunnen zijn”. Er had moeten staan: „Dit zou ook de vraag van „multi- of bilaterale hulpverlening” oplossen”.

VERLIES

Zó worden nog dagelijks de telefoons gebruikt voor **intern** gesprekkenverkeer.

Uw relaties moeten nu steeds weer wachten.

U kunt niet „over“ zetten of ruggespraak houden.

Conclusie:

Verlies van kostbare tijd
Verlies aan produktiviteit

VERLIES voor uw bedrijf

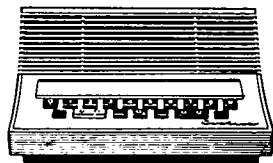
WINST

Zó kan het beter!
Hier wordt **CENTRUM** toegepast voor het voeren van interne gesprekken. Informatie nodig? – druk op de knop en vraag-antwoord-verbinding uit!en uw telefooninstallatie wordt méér waard.

Resultaat:

Winst van kostbare tijd.
Winst voor de klant.

WINST voor uw bedrijf!

efficiënter met

ROTTERDAMSE TELECOMMUNICATIEMIJ N.V.

DELFTSESTRAAT 17-19
ROTTERDAM-4
TEL. 010-13 49 15*

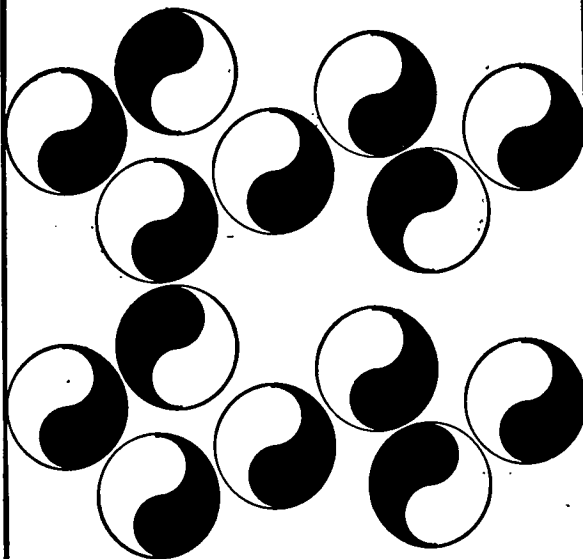
GRATIS
56 pagina's
informatie

Zend omgaand uw documentatie over **CENTRUM** en uw boekje *Interne Communicatie*

BON

t.a.v.: 1723

OHRA

ZIEKTEKOSTEN- VERZEKERING

**POSTBUS 87
ARNHEM**

TELEFOON 08300-35651

Ringverwarming n.v.

... de gezellige centrale verwarming

BIEDT U ALLE MOGELIJKHEDEN

A Ring-O-Heat flatverwarming

volledig geïnstalleerd vanaf f2350.- tot f2850.-

B Ringverwarming

tailor made, precisie systeem, voorgefabriceerde montage, vele modellen c.v. haarden, 1 en 2 pijpleidingsysteem met diverse capaciteiten.

C Ketelsysteem

met c.v. ketel op zolder of in keuken. Diverse capaciteiten; 2 pijpleidingsysteem.

Afzonderlijk regelbare radiatoren bij elk systeem, geen hak- of breekwerk, 24 uur service.

BEZOEK

ONZE SHOWROOMS
LEEUWARDEN Kelders 29-33, tel. 05100 - 45123
DEN HAAG Noordeinde 27a, tel. 070 - 117835

Universiteit van Amsterdam

zoekt ten behoeve van het
Planologisch en Demografisch Instituut
een

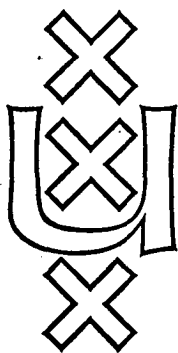
wetenschappelijk medewerker

die zal worden belast met het verrichten
van onderzoek naar en het geven van
onderricht in de regionaal-economische
aspecten van de planologie.

In aanmerking komen zij, die een
doctoraal examen hebben afgelegd in de
economische wetenschappen en
belangstelling hebben getoond hetzij
gedurende hun studie, hetzij gedurende
hun praktische werk voor ruimtelijke
vraagstukken.

Aanstelling zal geschieden in het
rangenstelsel van de wetenschappelijke
medewerkers.

Schriftelijke sollicitaties, met opgave van
referenties, te richten aan de Hoogleraar-
Directeur van het
Planologisch en Demografisch Instituut,
Dapperstraat 115 te Amsterdam-O.

Telkens en telkens blijkt ons weer
hoezeer de nog steeds snel groei-
ende lezerskring van onze uitgave

deze wegwijzer, speciaal voor de
particuliere belegger, wat inhoud,
actualiteit en objectiviteit betreft,
waardeert.

Dit heeft vele redenen: het bevat
wokelijks:

1e Interessante (hoofd)artikelen, die
steeds actuele onderwerpen des-
kundig behandelen.

2e Een uitvoerig en levendig, bijna
dynamisch geschreven beursover-
zicht, de stemming goed weer-
gevend.

3e Door een ieder te hanteren fonds-
analyses, volgens een eigen prak-
tisch systeem, enig voor Neder-
land.

4e Een chronique scandaleuse, fair
en onderhoudend geschreven en
uiteraard zonder sensatie.

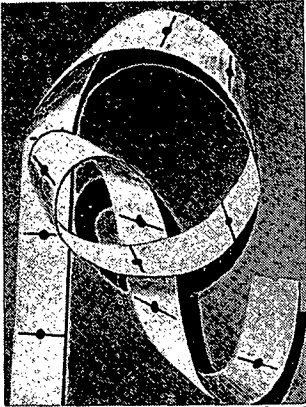
5e Een leerzame vragenrubriek, ad-
vieszen voor velen inhoudend.

6e Gegevens omtrent vele fondsen
(ook van incurante) telkens
wanneer hieromtrent iets te mel-
den valt.

Wij zenden u op uw verzoek gaarne
gratis een 2-tal proefnummers ter
kennismaking.

Adm. Bel-Bel, Postbus 42, Schiedam.

Eigenlijk alles
op het gebied van
genummerd
controle-drukwerk
aan rollen

ROELANTS
SCHIEDAM
afd. waarde-drukwerk

Het is helemaal geen wonder

*dat het advertentievolume
van E.-S.B., vooral het
laatste halfjaar, zo sterk is
gegroeid.*

*Er zijn namelijk weinig
bladen, die zo goed zijn
ingevoerd bij de leiding
van het Nederlandse be-
drijfsleven (en daar nog
terdege gelezen worden
ook!) als E.-S.B.*

*Dit is geen loze bewering
maar de keiharde conclusie
van het lezerskringrapport,
dat kortgeleden door een
ter zake kundige op
grond van een uitvoerige
enquête werd uitgebracht.*

*Vraagt u het ons eens ter
lezing (71 pagina's) en u
weet waar u het zoeken
moet als u Mijnheer zelf
iets te zeggen hebt.*

*Adm. E.-S.B. - Postbus 42 -
Schiedam.*

Algemene Kunstzijde Unie n.v. Arnhem

Bij de afdeling **Marktonderzoek** ressorterende onder de Centrale Verkoopafdeling kunnen wij plaatsen:

a.

een ervaren marktonderzoeker

Wij zoeken hiervoor een **academicus** bij voorkeur een **psycholoog** of **sociaal-psycholoog**, leeftijd ca. 35 jaar met enige jaren ervaring, b.v. bij een marktonderzoek bureau; commercieel inzicht en talenkennis zijn noodzakelijk.

In het team van economen zal hij belast worden met kwalitatief marktonderzoek, onderzoek van koopmotieven, reclame onderzoek e.d. Hij zal dit soort onderzoeken zelfstandig verder moeten ontwikkelen o.m. ten behoeve van onze indirecte verkoop.

b.

een jonge econoom (drs. econ.)

die na de nodige inwerktijd aan het team van economen van de afdeling zal worden toegevoegd teneinde een zelfstandige taak toegewezen te krijgen op het gebied van industrieel- en consumentenonderzoek.

Leeftijd 25 - 30 jaar.

Brieven, voorzien van pasfoto en onder vermelding van nummer 13.67 te zenden aan de afdeling Personeelzaken van de Algemene Kunstzijde Unie N.V., Velperweg 76 te Arnhem.

GEMEENTE BREDA

Bij de Sociografische Dienst der Gemeente Breda kan worden geplaatst een

ECONOOM

met belangstelling voor regionaal-economische vraagstukken.

De dienst heeft momenteel een staf van vijf wetenschappelijke medewerkers.

De eigen inbreng van de nieuwe functionaris zal moeten bestaan in onderzoek- en advieswerk met betrekking tot de economische facetten van de stedelijk/regionale ontwikkeling.

Vereist:

doctoraal examen economie;
enige jaren ervaring;
goede stilistische kwaliteiten.

Salaris:

nader overeen te komen.

Sollicitaties worden ingewacht bij de directeur van de Sociografische Dienst, Wilhelminapark 27, binnen 14 dagen na het verschijnen van dit blad.

**Kennen uw kennissen
„E.-S.B.” al?**

VRAAG EENS PROEFNUMMERS AAN

Burgemeester en Wethouders van Amsterdam roepen hiermede sollicitanten op voor de vervulling van de betrekking van:

ADJUNCT-DIRECTEUR

van het

BUREAU VAN STATISTIEK

Deze functie omvat het in nauwe samenwerking met de directeur mede leiding geven aan deze wetenschappelijke instelling, die ongeveer 80 medewerkers telt, alsmede het deelnemen aan onderzoekprojecten zowel binnen als in commissoriaal verband buiten het bureau. Gegadigden moeten een universitaire studie met gunstig resultaat hebben voltooid. De voorkeur gaat hierbij uit naar hen, die een sociaal-wetenschappelijke studierichting hebben gevolgd, doch dit sluit andere studierichtingen niet uit.

Gespecialiseerde kennis op het gebied der statistiek is geen vereiste. Gezocht wordt naar een academicus of academica, die praktisch inzicht en zakelijkheid weet te combineren met belangstelling voor wetenschappelijk onderzoek, waarbij ervaring op laatstgenoemd terrein een aanbeveling kan zijn.

Verdere vereisten zijn: organisatorische en leidinggevende capaciteiten, mensenkennis en tact in de omgang met personeel.

Salarisgrenzen: f. 1.526,— tot f. 2.304,— per maand, afhankelijk van ervaring, bekwaamheid en leeftijd.

Leeftijd bij voorkeur 40 à 45 jaar.

Een psychologisch onderzoek kan een onderdeel van de selectie vormen en gegadigden moeten desgewenst bereid zijn daaraan deel te nemen.

Sollicitaties onder no. M 1876 te zenden aan de Directeur van de Dienst der Gem. Personeelsvoorziening, Jan Luijkenstraat 94, Amsterdam-Z.

Voor vacerende functies en beschikbare krachten

*op hoog niveau zijn de
advertentiekolommen van
„Economisch-Statistische
Berichten” het aangewezen
medium:*

1e) Omdat Uw annonce onder de aandacht komt van stafpersoneel in de grote bedrijven.

2e) Omdat Uw annonce wordt gelezen door diegenen, die de zakelijk belangrijke beslissingen nemen, of daarbij van grote invloed zijn.

GEMEENTE ROTTERDAM

Bij de dienst van Stadsontwikkeling kan op de onderafdeling Verkeer worden geplaatst

een econoom

afgestudeerd in de kwantitatieve studierichting en met een duidelijke technische belangstelling of

een civiel-ingenieur

met belangstelling in economische richting.

De te benoemen functionaris zal in het kader van het verkeers- en economisch onderzoek in het Rijnmondgebied worden belast met de bewerking van kwantitatieve gegevens als grondslag voor de verkeersplanning.

Salarisgrenzen f 14.568,— - f 22.224,— per jaar.
Aanstelling boven het minimum is mogelijk.
Vakantietoeslag 6 % van de jaarwedde.

De verordening inzake vergoeding van reis-, pension- en verhuiskosten is van toepassing.

De gemeente Rotterdam is aangesloten bij het Instituut Ziektekostenvoorziening Ambtenaren (I.Z.A.).

Sollicitaties binnen 14 dagen onder nr. 208/0936 te zenden aan de chef van het bureau Personeelvoorziening, stadhuis, Rotterdam.

H. BRONS Jr
MAKELAAR IN ASSURANTIËN

TELEFOON (010) 11.19.80 *

MAURITSWEG 23
ROTTERDAM-2

Het Samenwerkingsorgaan Agglomeratie Eindhoven vraagt voor zijn dienst voor Onderzoek en Stedebouw

**EEN MIDDELBAAR PLANOLOGISCH
ONDERZOEKER**

die zal worden belast met onderzoeken ten behoeve van een aantal gemeenten in de agglomeratie.
Vereist: diploma middelbaar planologisch onderzoeker of vergevorderde studie daarvoor.
Salarisgrenzen: f 909,— en f 1270,— per maand.
Sollicitaties binnen 14 dagen aan de directeur van de dienst voor Onderzoek en Stedebouw, Kerkstraat 20 te Eindhoven.

**NEDERLANDS INSTITUUT VOOR
HET BANK- EN EFFECTENBEDRIJF**

te Amsterdam, onlangs opgericht onder auspiciën van de Nederlandse Bankiersvereniging, de Nederlandsche Bank, de Nederlandse Organisatie van het Effectenbedrijf, de Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Bank en de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank, vraagt een

DIRECTEUR

Zijn taak wordt om vorm en inhoud te geven aan de activiteiten van het Instituut dat in ruime zin de ontwikkeling en verbreiding van de wetenschap en kennis aangaande het nationale en internationale bank- en effectenwezen beoogt. De werkzaamheden zullen hun neerslag vinden enerzijds in een serie publicaties en een eigen tijdschrift, anderzijds in een stelsel van gespecialiseerde opleidingen voor hogere bankfunctionarissen. Voor dit laatste kan deels worden aangesloten bij de reeds bestaande cursussen, maar de directeur zal zelf ook nieuwe projecten moeten entameren, bijvoorbeeld studieconferenties, zomercursussen etc. Voor deze veeleisende functie gaan de gedachten uit naar een, bij voorkeur gepromoveerde, econoom van zodanige wetenschappelijke en maatschappelijke statuur, dat hij op het hoogste niveau de voor zijn werk noodzakelijke contacten met de wetenschappelijke en financiële wereld kan onderhouden. Goede organisatorische capaciteiten zijn verder vereist. Leeftijd boven 35 jaar.

Met de hand geschreven sollicitatiebrieven vergezeld van een recente pasfoto voor 19 juni a.s. te richten aan de Nederlandse Stichting voor Psychotechniek, Wittevrouwenkade 6, Utrecht, onder nummer ESB 24484.

Bericht aan de Nazaten van Jan Pieterszoon Coen.

Als u voet aan wal zet in den vreemde, zorgt de HBU dat u verder komt.

De Gouden Eeuw is voorbij. Maar in deze eeuw zorgt ú ervoor dat de Nederlander over de gehele wereld nog de faam heeft van de wereldreizende zakenman.

Nu had opperkoopman Coen het al niet makkelijk. Maar de omstandigheden zijn veelal nog gecompliceerder geworden. Daarom is het belangrijk dat er een moderne, internationaal georiënteerde bank is: DE HOLLANDSCHE BANK N.V., de bank met zo'n wereldwijd netwerk van eigen vestigingen. 1)

In de voornaamste centra van tien belangrijke overzeese export/importgebieden bevinden zich Nederlandse HBU experts, volkomen

bekend met de plaatselijke omstandigheden, mogelijkheden en moeilijkheden. Vanuit Nederland kunnen wij uw komst voorbereiden, uw wensen en bedoelingen kenbaar maken.

Onze experts gaan dan direct voor u aan het werk. Zij leggen contacten, zij effenen moeilijk begaanbare paden, zij verzamelen informatie, zij besparen tijd én geld voor u.

Begin dus uw volgende reis in Amsterdam, Den Haag of Rotterdam. Daar zijn onze kantoren.

2)

HBU

1) WILLEMSTAD - ORANJESTAD - SAN NICOLAS - PARAMARIBO - BUENOS AIRES - RIO DE JANEIRO - SALVADOR (BAHIA)
SANTOS - SÃO PAULO - GUAYAQUIL - QUITO - ASUNCIÓN - MONTEVIDEO - CARACAS - MARACAIBO - TEL AVIV - HAIFA - ISTANBUL

2) AMSTERDAM, Herengracht 434-440 Tel. 020-22 11 22 - DEN HAAG, Hofweg 1 Tel. 070-18 50 80 - ROTTERDAM, Coolsingel 104 Tel. 010-13 90 00